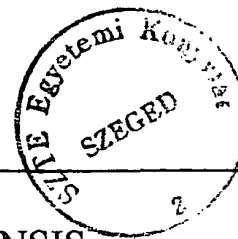

2010 SZEP 15

52542
3F1A19

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus LXXII
Fasciculus 1-22.

SZEGED
2009

Acta Juridica et Politica

Tomus LXXII
Fasciculus 1–22.

SZEGED
2009

Redigunt

Comissio Scientiae Studiorum Facultatis Scientiarum Politicarum et Juridicarum
Universitatis Szegediensis

ELEMÉR BALOGH, LÁSZLÓ BLUTMAN, PÁL BOBVOS, LÁSZLÓ BODNÁR,
JÓZSEF HAJDÚ, MÁRIA HOMOKI-NAGY, ÉVA JAKAB, JENŐ
KALTENBACH, TAMÁS KATONA, JÁNOS MARTONYI, FERENC NAGY,
PÉTER PACZOLAY, BÉLA POKOL, JÓZSEF RUSZOLY, IMRE SZABÓ,
LÁSZLÓ TRÓCSÁNYI

Redigit

MÁRIA HOMOKI-NAGY

Nota

Acta Jur. et Pol. Szeged

Szerkesztőbizottság:

a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának
tudományos bizottsága

BALOGH ELEMÉR, BLUTMAN LÁSZLÓ, BOBVOS PÁL, BODNÁR LÁSZLÓ,
HAJDÚ JÓZSEF, HOMOKI-NAGY MÁRIA, JAKAB ÉVA, KALTENBACH
JENŐ, KATONA TAMÁS, MARTONYI JÁNOS, NAGY FERENC, PACZOLAY
PÉTER, POKOL BÉLA, RUSZOLY JÓZSEF, SZABÓ IMRE,
TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ

Főszerkesztő

HOMOKI-NAGY MÁRIA

Techikai szerkesztő

MARVANEK JUDIT

Kiadja

Prof. Dr. Szabó Imre
dékán

Kiadványunk rövidítése

Acta Jur. et Pol. Szeged

ISBN 978-963-482-752-8

ISSN 0324-6523 Acta Univ.

ISSN 0563-0606 Acta Jur.

Tomus LXXII.

- Fasc. 1. *Bató Szilvia*: A csecsemőgyilkosság és a gyermekkitétel a magyar és az osztrák büntetőjog-tudományban a 19. század első felében (Szeged, 2009.) 3–46. p.
- Fasc. 2. *Bezdán Anikó*: Civil jellegű vadásztársaságok perspektívái (Szeged, 2009.) 47–59. p.
- Fasc. 3. *Ember Alex*: Migráns munkavállalók szociális biztonsága az Európai Unióban (Szeged, 2009.) 61–84. p.
- Fasc. 4. *Fantoly Zsanett*: Az akkuzatórius és inkvizitórius büntetőeljárás (tárgyalás) történeti fejlődése és alapvető jellemzői (Szeged, 2009.) 85–150. p.
- Fasc. 5. *Farkas Csamangó Erika*: Kölcsönös megfeleltetés teljesülésének ellenőrzése és a szankciók (Szeged, 2009.) 151–170. p.
- Fasc. 6. *Gyémánt Richárd*: Pozsony népesedéstörténete, különös tekintettel a 20. századi településegyesítésekre (Szeged, 2009.) 171–204. p.
- Fasc. 7. *József Hajdú*: Health care for illegal migrants in Hungary (Szeged, 2009.) 205–223. p.
- Fasc. 8. *Horváth Szilvia*: Az európai szabvány – egy hatékony környezetvédelmi eszköz a palettán? (Szeged, 2009.) 225–242. p.
- Fasc. 9. *Jakab Éva*: Humanizmus és jogtudomány (Szeged, 2009.) 243–261. p.
- Fasc. 10. *Juhász Zsuzsanna*: A női börtönnépességről (Szeged, 2009.) 263–287. p.
- Fasc. 11. *Lőrincsikné Lajkó Dóra*: Az időskori gondozás multidiszciplináris jövőképe (Szeged, 2009.) 289–319. p.
- Fasc. 12. *Mezői Péter*: Digitális technológiák – digitális kultúra (Szeged, 2009.) 321–355. p.
- Fasc. 13. *Molnár Imre*: Magánjogi, illetve büntetőjogi felelősség az ókori Rómában Mar-
ton Géza tanítása szerint (Szeged, 2009.) 357–362. p.
- Fasc. 14. *Ferenc Nagy*: Über die Entwicklung und den Hintergrund der Gefangenraten in
Ungarn von den 1980er Jahren bis in die heutigen Tage (Szeged, 2009.) 363–395. p.
- Fasc. 15. *Nagy Zsolt*: A jogászai pályák közötti kapcsolat (Szeged, 2009.) 397–410. p.
- Fasc. 16. *Pokol Béla*: Jogelmélet és jogtörténet (Szeged, 2009.) 411–461. p.
- Fasc. 17. *Révész Béla*: A magyar – román viszony problémátörténetéből az 1980-as évek-
ben (Szeged, 2009.) 463–522. p.
- Fasc. 18. *Schiffner Imola*: A diplomáciai védelem gyakorlásának eszközei, avagy a fogal-
lom-meghatározás és az elhatárolás problémái (Szeged, 2009.) 523–544. p.
- Fasc. 19. *Szabó Kornél – Herczeg János*: A Családtervezés, a reprodukciós egészség jo-
ga, az anya gondozása, életének védelme, az emberi szaporodás jogi, etikai
problémái (Szeged, 2009.) 545–599. p.
- Fasc. 20. *Szondi Ildikó – Baranyi Emese Zsuzsanna – Mészáros János – Szabó Henriette*
Éva: A Latin-Amerikába kivándorolt magyarság demográfiai helyzete (Szeged,
2009.) 601–613. p.
- Fasc. 21. *Tráser Ferenc*: A központi költségek felosztásának lehetséges változatai egy
konkrét példán keresztül (Szeged, 2009.) 615–660. p.
- Fasc. 22. *Varga Norbert*: A demográfiai átalakulás és a kivándorlás hatása a magyar állam-
polgársági jog szabályozására a 19. században (Szeged, 2009.) 661–692. p.

SZEGEDI
EGYETEMI
KIADÓ

SZEK JGYF Kiadó

VARGA NORBERT

A demográfiai átalakulás és a kivándorlás hatása a magyar állampolgársági jog szabályozására a 19. században

A 19. század második felében Magyarországon bekövetkezett gazdasági növekedés eredményeként demográfiai átalakulás ment végbe a társadalomban. A gazdasági fellendülés következményeként a természetes szaporodás növekedett, a földrajzi és a társadalmi mobilitás előtérbe került. Magyarország népességnövekedése 1787 és 1850 között elérte az 5,5 ezreléket. Ez a szám a következő nyolc évben 6,2 ezrelékre emelkedett. További növekedést figyelhetünk meg 1869-ig, hiszen ez a szám elérte a 9,4 ezreléket. Némi visszaesés mutatkozott 1880-ig terjedő időszakban (1,1 ezrelék).¹ Az 1. sz. mellékletből megállapítható, hogy Magyarország népessége, hogyan növekedett 1869 és 1890 között.

Ez csak egy átmeneti időszak volt, mert ez a szám 1890-es évek végére elérte a 10,23 ezreléket, amely a lakosságszám növekedésében is megmutatkozott, hiszen Magyarország népessége meghaladta a 15 millió főt. Ez a lakosságszám másfél millióval volt több, mint 1880-ban.² Az 1890. évi népszámlálás adatai alapján a lakosságszám már meghaladta a 17 milliót, amely megállapítást a 2. és a 3. sz. mellékletekben közölt kimutatás is alátámasztja.

¹ KATUS LÁSZLÓ: *A népesedés és a társadalmi szerkezet változásai*. in.: uő. (szerk.): *Magyarország története 1848–1890*. 2. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 1119. p. Az 1869 és 1880 közötti növekedés visszaesett, amely főleg az első két évre volt jellemző. Ezt követően a növekedés üteme jelentősen emelkedett, annak ellenére, hogy a kivándorlási veszteség ebben az időszakban volt a legnagyobb. II. József volt az első uralkodó, aki népszámlálást végzett hazánkban. PISZTÓRY MÓR: *Az Osztrák-Magyar Monarchia statisztikája. Legújabb adatok alapján a jogtanulók igényeihez alkalmazva*. Kiadja: Stampfel Károly, Budapest, 1884. 145. p. Illyefalvi is megemlítette az első „táblázatos” felmérést. ILLYEFALVI VITÉZ GÉZA: *A demográfia viszonya a közönséghez és az általános közigazgatáshoz*. Szentés és Vidéke Könyvnyomdája, s.l., 1903. 20. p., Illyefalvi munkásságáról bővebben: FÓNAI MIHÁLY: *Illyefalvi Vitéz Géza: A statisztikus*. 103–128. pp. in.: P. Szabó Béla, Madai Sándor (szerk.): *A Debreceni Tudományegyetem jogász rektorai (1915–1947)*. Historia Iuridicae Facultatis I. Lícium-Art Könyvkiadó és Kereskedelmi Kft., Debrecen, 2002., KENÉZ BÉLA: *Magyarország népességi statisztikája*. Stampel-féle Könyvkiadóhivatal, Budapest, 1906. 5–6. pp., FÖLDES BÉLA: *Magyarország statisztikája összehasonlítva egyéb államokkal különös tekintettel Ausztriára*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest, 1885. 25. p.

² Hunfalvy az 1857 és 1870 közötti időszakra a népességnövekedést 1,03 ezrelékben állapította meg Magyarországon. Ez azt jelentette, hogy a születések száma meghaladta a halálozások számát. HUNFALVY JÁNOS: *A Magyar-Osztrák Monarchia rövid statisztikája*. Athenaeum, Budapest, 1874. 52. p. Pisztóry szerint is az 1880-as években Magyarország népessége meghaladta a 15 millió főt. PISZTÓRY, 1884. 151. p.

Az egyik legjelentősebb népességvesztés 1872 és 1874 között érte az országot.³ A kolerajárványban hivatalosan 189 ezer ember halt meg. Valószínűsíthető lehet, hogy ez szám a gyakorlatban magasabb volt, hiszen a járványt a rossz gazdasági év, a csekély terméshozam és az ebből adódó éhínség követte. A halálozási arányszám elérte a 65 ezreléket 1873-ban. A járvány éveiben a halálozások száma 500 ezerrel több volt, mint a monarchia korábbi éveiben. Az „utolsó hagyományos típusú demográfiai válság” eredményeként a lakosság szám-növekedés csak az 1870-es évek végére érte el az 1871. évi létszámot.⁴ A keleti és délkeleti országrészekben ez a folyamat sokkal lassabb volt, hiszen ezeken a területeken csak az 1880-as évekre állt helyre a korábbi, elfogadhatónak tartott népességnövekedés. A halálozások száma sok megyében meghaladta a születések számát, de ez a demográfiai jellemző az 1880-as éveket követően megváltozott, hiszen a megyék többségében nem mutatkozott halálozási többlet. Két megyében (Szepes és Moson) tovább csökkent a lakosság szám az elvándorlások következtében. A természetes szaporodás az alföldi megyékben volt a legmagasabb (pl. Csongrád, Csanád és Békés) a Dunántúlon Fejériben és Sopronban, míg északkeleten Máramarosban. Voltak olyan területek, ahol a természetes szaporodás az átlag alatt maradt: Baranya, Hont, Krassó-Szörény vagy Erdély.

Ezt követően már nem bontakozott ki ilyen jelentős kolerajárvány, és az 1880-as évek végére bevezették a kötelező himlőoltást. E két tényező is hozzájárult ahhoz, hogy a demográfiai átalakulás bekövetkezzen. Ezzel összefüggésben a nyers születési arányszám emelkedett és ezzel együtt a halálozási szám csökkent, amelynek következtében a demográfiai olló szétnyílt. A természetes szaporodás évi átlaga elérte a 11,3 ezreléket 1883 és 1914 között.⁵

A demográfiai átalakulás Magyarországon a nyugat-európai országokban lezajlott folyamatokhoz képest félévszázados késéssel indult meg. A demográfiai olló nem szélesedett tovább, hanem közepes mértékű maradt. Az átalakulás legfontosabb időszaka, amelyben népességszaporodás következett be, csak néhány évre korlátozódott. Ez az 1876 és 1885 közötti időszak volt, amelyben a nyers születési arányszám elérte a 44 ezreléket, amelyhez 36–33 ezrelék közötti nyers halálozási arányszám párosult. A születési arányszám 1886-tól kezdve három ezreléssel csökkent.⁶

A születési arányszám csak az 1896-ot követően csökkent tartósan 40 ezrelék alá. Ezzel szemben a halálozási arányszám az 1871 és 1875 közötti 45,2 ezrelék után csök-

³ Ráth szerint ez volt az az időszak, amelynek „borzasztó pusztításai népesedési viszonyaink megítélésénél soha egy perczig számításán kívül nem hagyhatók.” RÁTH ZOLTÁN: *Népünk korviszonyai és halálozási statisztikánk*. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1893. 19. p. A Kolera leginkább a gyermekeket tizedelte. Ez mutatható ki Ráth szerint a katonai kötelezettséget teljesítők számában bekövetkezett változásokból. Bár azt maga is elismerte, hogy ezek az adatok nem tükrözik a nemek szerinti megosztást. Uo. 20–21. pp. Illyefalvi szerint is a kolerajárvány időszaka volt az egyik legjelentősebb mélypontja a népesség átalakulásának. ILLYEFALVI VITÉZ GÉZA: *Magyarország statisztikája nemzetközi összehasonlításban főtétekintettel Ausztriára*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1913. 87. p.

⁴ KATUS, 1979. 1121. p.

⁵ Uo. 1123. p. Varga István szerint a természetes népességszaporodás 1900-ban már elérte a 12,4 ezreléket. VARGA ISTVÁN: *Népesedési problémák*. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Részvénytársaság, Szeged, 1935. 9. p.

⁶ Ez a folyamat nem járt együtt olyan mértékű demográfiai robbanással, mint Angliában, Németországban, a skandináv államokban, vagy a századfordulón a Balkánon és Oroszországban. A szaporodás üteme felülmúlta Ausztria, Olaszország, Spanyolország, Belgium és Franciaország természetes szaporodási arányszámát. KATUS, 1979. 1123. p.

kenő tendenciát mutatott, hiszen 1896-ra elérte a 30 ezrelék alatti mértéket. Az 1870-es években a csecsemőhalandóság magas volt, amely csak a 19. század végére csökkent.⁷

A járványok közül a himlőt és a kolerát sikerült visszaszorítani, azonban a diftéria, a kanyaró, a vörheny és a szamárhurut tovább szedte áldozatait Európában. Magyarországon volt a legmagasabb azok száma, akik tbc-ben haltak meg.⁸ Sajnálatos módon még az öngyilkosság száma is hazánkban volt a legmagasabb a kontinensen.⁹ A születéskor várható életkor is elmaradt az európai átlagtól, hiszen az 1860-as években 29,4 év volt, majd csak 1900-ra érte el férfiaknál a 36,6 évet, míg nőknél 38,2 évet. A nyugat-európai országokban ekkor már meghaladta az 50-et.

Mindehhez párosult az a tény, hogy a Monarchia magyar területén az emberek korán házasodtak, amelynek következtében megállapítható, hogy 1880-ra a 15 éven felüli népesség 24 %-a volt csupán nőtlen vagy hajadon. Ez a szám nyugaton 40 % körül mozgott. A 19. század második felében csökkent a fiatalon házasulandók száma, de még mindig magasabb volt, mint Európa nyugati részén.¹⁰ A Statisztikai Hivatal kimutatásából kiolvasható, hogy a házasságkötések száma lassú növekedést mutat 1885-ig, amelyet követően ez a szám, ha nem jelentős mértékben, de csökkent. Ezzel kapcsolatban a 4. sz. melléklet tartalmaz adatokat.

Ez összefüggésben volt a hagyományos családi, háztartási és termelési szerkezet továbbélésével. Ez azt jelentette, hogy az emberek többsége közös háztartásban élt, a közös vagyont osztatlanul birtokolta és együtt vezette a gazdaságot. Ez a családszerkezet és a hagyományos öröklési szokások kívánatosá tették a korai és általános házasságkötést. Ez azonban nem járt szükségképpen együtt az önálló háztartás alapításával, hiszen az új házasok sokáig együtt maradtak a szülőkkel.¹¹

A házasságok termékenysége a 19. század eleje óta lassan csökkent. A legalacsonyabb termékenységi mutatókkal a bánáti és a dél-erdélyi román, szász lakosok körében találkozhattunk. Ehhez hozzájárult, hogy Magyarország egyes területein hamar és

⁷ Illyefalvi kimutatta, hogy a csecsemőhalandóság körében a legmagasabb számot a törvénytelen gyermekek esetében lehet felfedezni. A halálozások száma országrészenként és nemzetiségenként eltérő volt. ILLYEFALVI, 1913. 145. p. Az utóbbi megállapítás a törvénytelen gyermekek esetében is helyálló volt. PISZTÓRY, 1884. 251. p. Pisztóry szerint a csecsemőhalandóság Magyarországon volt a legmagasabb európai viszonylatban. uő. 1884. 265. p. Ezt támasztja alá Szolcsányi megállapítása is, miszerint „hazánkban, az európai államokat jóval meghaladólag szerepel a gyermekkor az elhunytak között”. SZOLCSÁNYI HUGÓ: *Európa államainak statisztikája kiváló tekintettel Magyarországra. Újabb adatok és kiutalások alapján.* Érsek-Lyceumi Könyvnyomda, Eger, 1884. 1884. 90. p. A törvényhozók az 1876:XVI. tc. megalkotásával a gyermekek egészségügyi helyzetén akartak javítani. FÖLDES, 1885. 172. p.

⁸ Pisztóry külön kiemelte az 1873. évi kolera járványt, amely megtizedelte a lakosságot. PISZTÓRY, 1884. 301. p. Szolcsányi az 1873. évi járvány áldozatainak a számát több, mint 300 ezerre tette. SZOLCSÁNYI, 1884. 105. p. Földes szerint a halálokok között kiemelt helyen szerepelt a tbc, a „szegénység befelé sirt könnyei”. FÖLDES, 1885. 174. p. Pálvölgyi Balázs is bemutatta dolgozatában az 1873. évi járvány történetét. PÁLVÖLGYI BALÁZS: *A magyar közegészségügyi közigazgatás intézményrendszere (1867–1914). Kiepisülésének és működésének vizsgálata a kolera-, himlő-, trachoma- és a tbc- elleni küzdelem, valamint az elmebetegség fejlődésének tükrében.* PhD kézirát, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2006. 133–139. pp.

⁹ Pisztóry szerint az öngyilkosságokra 1865-től kezdve vannak adatok, amely alapján megállapítható, hogy száma folyamatosan emelkedett hazánkban, amely összefüggött a „létért való küzdelem elviselhetetlen” nyomásával. PISZTÓRY, 1884. 305–306. pp. Ugyanezen a véleményen volt: SZOLCSÁNYI, 1884. 107. p., FÖLDES BÉLA: *Statisztikai előadások.* II. sorozat. Politzer-féle Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1905. 1–16. pp.

¹⁰ Ezt Pisztóry megállapítása is alátámasztja, hiszen az 1880. évi népszámlálási adatok alapján a házas családi állapotú személyek száma alacsonyabb volt, mint a nőtlen és a hajadonok aránya. PISZTÓRY, 1884. 185–186. pp.

¹¹ A mezőgazdasági munkaviszonyokat ismertette: LÁNG LAJOS (szerk.): *Magyarország statisztikája.* 2. köt. (Magyarország gazdasági statisztikája.) Athenaeum R. Társulat kiadása, Budapest, 1887. 89–92. pp.

nagymértékben elterjedt a születések korlátozása. Az erdélyi szászoknál és Dunántúl délkeleti részén már ekkor divatos volt, hogy csak egy vagy két gyermeket vállaltak a házastársak. Ez azért alakult ki, hogy a családi vagyont ne kelljen megosztani. A törvénytelen gyermekek száma Európában az Osztrák-Magyar Monarchia területén volt a legmagasabb.¹² Minden ezer 15–49 éves, nem házas nőre 44 szülés jutott Magyarországon 1890-ben.¹³ Az 5. sz. melléklet alapján elmondható, hogy a törvénytelen gyermekek száma 1881 és 1890 között tovább emelkedett és meglehetősen magasnak bizonyult a törvényes gyermekek számához viszonyítva.

A magyar demográfiai modell sajátosságait tükrözik a mutatószámok, az ún. reprodukciós együtthatók. A nyers reprodukciós együttható az általános termékenységet fejezte ki, amely hazánkban jóval magasabb volt, mint Európában. Ezzel szemben a nettó reprodukciós együttható alacsonyabb volt, amely a termékenységi és a halandósági viszonyokat tükrözte. Megállapítható, hogy a magyar népességreprodukció közepes mértékű volt. Lásd a 6. sz. mellékletet.

A magyar társadalom korösszetétele szabályos piramis jelleget vett fel, amelynek öregedési folyamata már 1870 után megfigyelhető. Ezért egyet lehet érteni Katus László azon kijelentésével, hogy a „magyarországi demográfiai modell a 19. század utolsó harmadában sajátos átmeneti típust képviselt,” amelyre jellemző volt a magas születési és halálozási arányszám, a nagy csecsemő- és gyermekhalandóság, a korai és az általános házasság és az általánosnak mondható termékenységi és reprodukciós együttható magas mértéke.¹⁴ Az 1880-as években bekövetkező halálozási arányszám javulásához hozzájárult az egészségügyi viszonyok és a táplálkozási szokások megváltozása.¹⁵ Az öt éven alatti gyermekek elhalálása 1881 és 1890 között növekedett, amelyet a 7. sz. melléklet kimutatásában feltüntetett átlagszám is bizonyít.

¹² Illyefalvi is vizsgálta a törvénytelen gyermekek számának az alakulását. ILLYEFALVI, 1913. 133–134. pp. A törvénytelen gyermekek születésének a száma folyamatos növekedést mutatott az 1850-es évektől kezdve. PISZTÓRY, 1884. 254. p. Szolcsányi a „populánistika” egyik legkedvezőtlenebb tényezőjeként emelte ki a törvénytelen születések számának alakulását. SZOLCSÁNYI, 1884. 73. p. Kautz is a törvénytelen gyermekek számának folyamatos emelkedésére hívta fel a figyelmet. KAUTZ AUST: *Ausztriai birodalom statisztikája*. s.l., s.d. 41. p. Ugyanezen a véleményen volt: KENÉZ, 1906. 133. p. Földes is egyet értett a törvénytelen gyermekek számának növekedésével, amelyet a gazdasági helyzettel indokolt. FÖLDES, 1905. 126. p. Földes egy másik monográfiájában kiemelte, hogy a törvénytelen gyermekek aránya a városokban magasabb, mint a vidék más területein. uő. 1885. 149. p. Konek kiemelte, hogy Ausztriában kétszer annyi gyermek született házasságon kívül, mint Magyarországon. KONEK SÁNDOR: *Magyar birodalom statisztikai kézikönyve folytonos tekintettel Ausztriára*. Franklin-Társulat, 1875. 101. p. Balogh Judit az élve született gyermekek 6–10 ezrelékére tette a törvénytelen gyermekek arányát a korabeli statisztikai adatok alapján. BALOGH JUDIT: *Fattyak a magyar jogtörténetben. Jogi történeti Szemle*, 2007. Különszám, 108. p.

¹³ Illyefalvi szerint a „népesedési mozgalom” statisztikáját a házasságok, a születések, a halálozások és a kivándorlás alapján lehetett megítélni. Véleménye szerint a házasságok nagy része 1880-ban „palingam” volt, amely idővel csökkent a házassági kor emelkedésével és a várható életkor növekedésével. ILLYEFALVI, 1913. 120. p.

¹⁴ KATUS, 1979. 1128. p.

¹⁵ Az Országos Közegészségügyi Tanácsot (OKT) 1868-ban állították fel, amelynek átfogó szabályozására csak 1876-ban került sor. A közegészségügyi törvény (1876:XIV. tc.) meghatározta az állam, a törvényhatóságok és a községek feladatait. Többek között szabályozta az orvosok és a szülésznők gyakorlatát, a kórházak létesítését és fenntartását is. A törvény minden 6000 lélekszámnál nagyobb várost orvos tartására kötelezett. Uo. 1128. p. Pálvölgyi Balázs is ismertette az OKT történetét. PÁLVÖLGYI, 2006. 17–20. pp. A törvényhatósági jogú városok egészségügyi szervezetéről: VARGA NORBERT: *A köztörvényhatósági törvény (1870:XLII. tc.) bevezetése Debrecen és Szeged szabad királyi városokban (1870–1872)*. PhD dolgozat, kézirat, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2008. 127–129. pp., PISZTÓRY, 1884. 317–326. pp. A közegészségügyi helyzetről: uő. 1884. 307–317. pp., FÖLDES, 1885. 178–182. pp.

A 19. században gyakran előfordult, hogy az éves terményhozam gyenge volt, vagy aszály pusztította el a takarmánynövényeket. Az egyoldalú táplálkozás miatt sokszor felütötte a fejét a skorbut, Erdély területén pedig a pellagra. A mezőgazdasági termelés lassú növekedése együtt járt a lakosság élelmezési viszonyainak változásával.

A gazdasági és demográfiai átalakulás következménye volt, hogy külső és belső vándorlás indult meg az országban. A közlekedés kezdődő modernizálása is elősegítette a lakosság földrajzi mobilitását.¹⁶ A bevándorlás mértéke nem tudta ellensúlyozni a növekvő kivándorlást, amely leginkább a környező országokba irányult. A Dunántúlról és a Felvidék nyugati részéről elsősorban Ausztriába, a Dél-Dunántúlról és a Duna-Tisza közéről Horvátországba és Szlavóniába, míg Erdélyből Románia területére irányult a migráció.¹⁷ Ausztriában 1890-re már 145 ezer magyar állampolgárságú lakos élt. Erdélyből 1880 és 1890 között 50 ezren vándoroltak ki Romániába. A nemzetiségi megosztást tekintve a kivándorlók 2/3-a román és 1/3-a székely volt.

A tengerentúli kivándorlás az 1880-as éveket követően vált jelentősebbé, különösen az északkeleti és a felvidéki megyékből.¹⁸ A magyar kivándorlás azonban nem érte el azt a mértéket, mint Írországban vagy a skandináv államokban. A kivándorlási veszteség 1880 és 1890 között meghaladta a 200 ezer főt.¹⁹

A statisztikai kimutatás alapján megállapítható, hogy a vizsgált időszakban a kivándorolt személyek száma növekedett, amelyet a hamburgi és a brémai feljegyzések igazoltak. Az Amerikai Egyesült Államok adatai alapján kijelenthető, hogy az érintett időszakban több, mint 100 ezren hagyták el az országot a jobb megélhetés reményében és vándoroltak ki a tengerentúlra. A helyzetet súlyosbította, hogy a honosítások száma alacsonyabb volt, mint akiknek a magyar állampolgársága megszűnt. Az elbocsátott személyek nemek szerinti megosztása közel azonos mértéket mutat, ami azzal magyarázható, hogy az elbocsátott személy a családjával együtt hagyta el az ország területét. A férj elbocsátási kérelme kiterjedt a vele együtt élő feleségére és kiskorú gyermekeire. A nők

¹⁶ Pisztóry a gazdaság fellendülésével hozta összefüggésbe a közlekedés fejlődését, amely véleménye szerint elősegítette a kivándorlást. PISZTÓRY, 1884. 542–548. pp. A vízszabályozás növelte a Duna és a Tisza közlekedési és kereskedelmi útvonalként történő hatékonyabb felhasználását. A csatornák (pl. Ferenc csatorna) jelentősége és építésének a szükségessége csak a vasút elterjedésével csökkent. Uo. 549–569. pp. A közlekedési hálózat bővítését ismerteti: LÁNG, 1887. 456–530. pp., SZOLCSÁNYI, 1884. 357–363. pp.

¹⁷ KATUS, 1979. 1132. p. Pisztóry szerint a kivándorlás 1872-től öltött nagyobb mértéket a korábbi évekhez viszonyítva. PISZTÓRY, 1884. 155. p. Szolcsányi szerint a kivándorlás aránya folyamatosan növekedett. SZOLCSÁNYI, 1884. 112. p.

¹⁸ Ezt támasztotta alá: FRANK D. BEAN, GEORGES VENEZ, CHARLES B. KEELY: *Opening and Closing the Doors. Evaluating Immigration Reform and Control*. The Urban Institute Press, Washington D.C., 1989. 9. p., FRANCESCO CORDASCO (ed.): *Dictionary of American Immigration History*. The Scarecrow Press Inc., Metuchen, N. J. & London, 1990. 305. p. Franklin D. Scott is megállapította, hogy az 1880-as években a bevándorlási hullám erősödött az Amerikai Egyesült Államokban. FRANKLIN D. SCOTT: *Emigration and Immigration*. The Macmillan Company, New York, Collier-Macmillan Limited, London, 1963. 26–27. pp. David Weissbrodt szerint több, mint 5,2 millió bevándorló érkezett az USA-ba az 1880-as években. DAVID WEISSBRODT: *Immigration Law and Procedure in a Nutshell*. West Publishing Co., St. Paul, 1992. 7. p. Gönczi Katalin szerint az emigráció csúcspontját 1880 és 1926 között érte el, amely az amerikai bevándorlás második szakaszát jelentette. Az első periódus 1820-tól az amerikai polgárháborúig tartott. A harmadik nagy bevándorlási hullám 1948-ban vette kezdetét, amely egészen az 1980-as évekig elhúzódott. GÖNCZI KATALIN: *Magyarok az amerikai Legfelsőbb Bíróság előtt*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 28–30. pp.

¹⁹ Hunfalvy szerint a kivándorlás következtében elinduló népességmozgást nem lehet pontosan meghatározni, amelynek okát abban vélte felfedezni, hogy „azok sem a magyar, sem az osztrák államban nem jegyeztetnek fel rendszeren.” HUNFALVY, 1874. 51. p.

önjogúan csak kivételesen kérhették elbocsátásukat vagy tarthatták meg a magyar állampolgárságukat. Lásd a 8. sz. mellékletet.

A kivándorlási folyamathoz szorosan kapcsolódott a határon belüli mobilitás, amelynek következtében, mintegy 600 ezer állampolgár változtatott lakóhelyet, amelynek eredményeként 51 %-kal nőtt azoknak a száma, akiket nem az illetőségi helyükön regisztráltak a népszámlálás alkalmával. A belső vándorlás növekedését mutatta, hogy 1880-ban a lakosság 25,6 %-át, 1890-ben 26,6 %-át írták össze a születési helyüktől távol.

A belső vándorlás a városok felé irányult.²⁰ Az elvándorlás leginkább az észak és az északkeleti országrészekben jelentkezett. Sokan költöztek Budapestre, amelyet a 9. sz. melléklet is igazol. A székesfőváros lakosságának növekedése több, mint ötszöröse volt Szeged törvényhatósági jogú város népességnövekedésének. A vidéki városok közül Szeged szerepelt az első helyen lakosságszám alakulása szempontjából 1890-re. Az alföldi városban volt a legnagyobb a belső vándorlás következtében kialakult lakosságszám-növekedés a többi városhoz viszonyítva.

A megélhetés miatt vonzó területnek számított még az ipari forradalom következtében gyorsan fejlődő bánya- és iparvidékek (pl. Esztergom, Nógrád, Borsod).²¹ Illyefalvi szerint a belső vándorlás mértékét az illetőségi és a születési hely alapján lehet megállapítani.²²

A 10. és a 11. sz. mellékletekből megállapítható, hogy a külföldi személyek száma növekedett. A helyi illetőségű személyek száma emelkedett 1880 és 1890 között. A belső vándorlás mértékének növekedését mutatja, hogy a „más megyebeli” illetőségű személyek aránya is nőtt a vizsgált időszakban. A számok nagyarányú növekedését figyelhetjük meg a horvát és a szlavón területeken.

A fentebb említett problémák „válságtünete” a kivándorlás volt.²³ Főleg a munkanélküli kereskedők és kézművesek indultak el, akiket a vasút térnyerése miatt elszegényedett fuvarosok követtek, majd pedig a bányászok egy része.²⁴ Az igazi kivándorlás az agrárnépesség körében következett be, amelynek oka volt többek között a paraszti birtokok elaprózódása és az eladósodás.²⁵

A dualizmus ideje alatt közel 2,2 millióan vándoroltak ki, többségük Amerikába, Ausztriába, Németországba vagy Romániába.²⁶ Az ország embervesztése azonban

²⁰ ILLYEFALVI, 1913. 165. p. Ráth is ugyanezeket az adatokat vizsgálta. RÁTH, 11896. 195–198. pp. Kenéz kiemelte, hogy a városoknak nagy volt a vonzóereje, különösen Budapestnek. KENÉZ, 1906. 195. p.

²¹ KATUS, 1979. 1132–1134. pp. Illyefalvi is hangsúlyozta a városok vonzó szerepét, hiszen a „művelődésnek s jobb közigazgatásnak” voltak a központjai. ILLYEFALVI, 1913. 80. p.

²² Uo. 165. p.

²³ FÓNAGY Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás 1849–1914*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2001. 157. p. A kivándorlás mértékét nyomon lehetett követni a főispánok által évente szerkesztett jelentésből. KELETI KÁROLY: *A gyakorlati statisztika kézikönyve*. Athenaeum R. Társulat kiadása, Budapest, 1875. 79. p.

²⁴ Az Amerikai Egyesült Államokban emigrált személyek munkavállalásának szabályozását ismertette: KITTY CALAVITA: *U. S. Immigration Law and the Control of Labor: 1820–1924*. Academic Press Inc., London etc., 1984. 39–49. pp.

²⁵ Brown szerint a kivándorlás egyik legfőbb oka a megélhetés volt, amelyet London példájával támasztott alá, ahol a munkanélküliek egy részét az éhhalál fenyegette. LAWRENCE GUY BROWN: *Immigration. Cultural Conflicts and Social Adjustments*. Longmans, Green and Co., New York etc., 1933. 116. p.

²⁶ Illyefalvi megállapította, hogy a kivándoroltak 85 %-a az USA-ban keresett munkát. A kivándorlási adatokat jól mutatja a kikötőkben végzett regisztráció. Ez alapján megállapította, hogy 1885 és 1890 között 25723 fő hagyta el az országot. ILLYEFALVI, 1913. 162–163. pp. Pisztóry szerint az USA területére történő kivándorlás átlagban 1873-tól kezdve meghaladja az évi 1000 főt. 1880-ban már több, mint 4000 állampolgár vándorolt ki a tengerentúlra. PISZTÓRY, 1884. 156. p. Kenéz szerint a gazdasági helyzet alakulásában kellett

ennél a számnál kevesebb volt (kb. 1,4 millió), mert egy részük idővel visszatért. Különösen a nem magyar nemzetiségűek költöztek külföldre.²⁷ Véleményem szerint ez a megállapítás azért is helytálló, mert a nemzetiségek jogait nem megfelelően szabályozták a dualizmusban. A századfordulót követően a *lex Apponyi* meglehetősen hátrányos helyzetbe hozta őket az anyanyelv használata körében. Ez megfelelt a dualizmus nemzetiségi politikájának és az egy politikai nemzet elvének gyakorlati érvényesülését segítette elő. A nemzetiségeket háttérbe kellett szorítani a politikában, amely jogaik folyamatos korlátozásával járt együtt, hiszen biztosítani kellett a közjogi rendszer működését. A nemzetiségi politikusok az ellenzék törekvéseit támogatták. Különösen megmutatkozott ez a virilizmus bevezetése kapcsán, amelynek egyik célja az volt, hogy a nemzetiségi képviselőket kiszorítsa a törvényhatósági bizottságból.²⁸

Az első állampolgársági törvényünk indokolása is megemlítette a kivándorlás megakadályozásának szükségességét.²⁹ Ezért fontos foglalkozni a felvidéki, a székely és a dunántúli kivándorlás okaival és folyamatával.

Ady Endre szavaival élve három millió koldus országa lettünk. Szili Ferenc szerint ez a megállapítás csak részben igaz. A monarchia területén belül ezen a téren is kimutatható volt a „centrum és peremvidék antagonizmusa.”³⁰ Az örökös tartományok közül Ausztria és Csehország a centrumot, míg Magyarország a peremvidéket jelentette. A felvidék mind földrajzilag, mind pedig a fejlődés tekintetében is a peremvidékhez tartozott. Nem véletlen, hogy a kivándorlás épp ott indult meg és terjedt át más területekre. Az Amerikai Egyesült Államokba való kivándorlás csak a századelőn vált meghatározóvá.³¹ Az USA külön törvényekben szabályozta a bevándorlást.³²

keresni az Amerikába történő kivándorlás legfontosabb okait. KENÉZ, 1906. 239. p. Ráth szerint az Amerikába történő kivándorlás Sáros, Szepes, Zemplén és Abauj-Tolna megyékből indult el. A kiköltözöttek száma meghaladta a 200 ezret az 1890-es évekre. RÁTH ZOLTÁN: *Magyarország statisztikája. A statisztika elméletével és nemzetközi összehasonlításokkal.* Athenaeum Részvénytársulat, Budapest, 1896. 193. p. Puskás Julianna megállapította, hogy az „utazási, vándorlási forgalom mennyisége [...] nem azonosítható a kivándorlás méreteivel”, mert számolni kell az ún. „halmazódással”, egy személynek többszöri regisztrációjával. PUSKÁS JULIANNA: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokba 1880–1940.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 61. p. Az USA-ba történő kivándorlás nagyságát ismertette: SZONDI ILDIKÓ, BÁLINT ERZSÉBET, MÉSZÁROS JÁNOS: *Betekintés az amerikai magyarság demográfiai viszonyaiba Toledó (Ohio) és Szeged együttműködése kapcsán.* 467–468. in.: Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Acta Juridica et Politica*, Tom. LXXI., Fasc. 1–17., Kiadja: Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Karának tudományos bizottsága, Szeged, 2008.

²⁷ FÓNAGY, 2001. 157–158. pp.

²⁸ SARLÓS BÉLA: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 81–82. pp., KAJTÁR ISTVÁN: *Magyar városi önkormányzatok (1848–1918).* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 72. p.

²⁹ A törvényjavaslat és az indokolása megtalálható: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) K 26. I. 10. 1879. 2444. jegyzőkönyvi szám (továbbiakban: jksz.) Az országgyűlési irományokban olvasható javaslat: MOL K 26. I. 10. 1879. 3498. jksz., MOL K 2. I. 10. 1879. 2887. jksz.

³⁰ SZILI FERENC: *Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860–1914.* Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 1995. 106. p.

³¹ Illyefalvi is kiemelte az Amerikai Egyesült Államokba kivándorló magyarok nagy számát. ILLYEFALVI, 1913. 79. p. Az Amerikai Egyesült Államok bevándorlási politikájának történetét elemzi Bierstadt, aki szerint a kivándorló magyarok amerikanizációját magyar szervezetek is elősegítették. Külön ki kell emelni e tekintetben az *Americanization Committee* szerepét. EDUARD HALE BIERSTADT: *Aspects of Americanization.* Stewart Kidd Co., Cincinnati, 1922. 54. p.

³² Aleinikoff ismertette a bevándorlás kapcsán az amerikai Legfelsőbb Bíróság elé került fontosabb jogeseteket. T. ALEXANDER ALEINIKOFF: *Semblances of Sovereignty. The Constitution the State and American Citizenship.* Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, 2002. 47–48. pp. A bevándorlás feltétele volt többek között a regisztrációs űrlap kitöltése. JOHN J. NEWMANN: *American Naturalization Process and Procedures 1790–1985.* Indiana Historical Society, 1985. 1–3. pp. Az amerikai

A kivándorlókat közel azonos indokok: a növekvő közterhek, a mezőgazdaság átalakulásából adódó munkanélküliség és a kivándorlási ügynökök ígéretei motiválták. „Az eladósodás veszélye a Damoklész kardjaként függött a törpebirtokos parasztság feje fölött.”³³

A kivándorlás legfőbb okát Neményi Bertalan a földhiányban látta. A nagy és középbirtokok a gazdasági területek több, mint a felét tették ki. Elsősorban a rendiség maradványaként jelentkező kötött birtokok jelentették a problémát, mert azok nem segítettek a szegény népelemek megélhetésén. Sok vármegyében a kötött birtokok nagysága meghaladta a szabad területekét, amely a kivándorlás elindítója lehetett. A mélyebb okokat keresve elsősorban a hitbizományi birtokrendszert kell megvizsgálni. Földes Béla szerint e jogintézmény a korábnál nagyobb szerepet kapott.³⁴ Neményi szerint azokból a megyékből volt a legmagasabb a kivándorlás, ahol a hitbizományi birtokok kiterjedése a legnagyobb volt. Nem lehet azt mondani, hogy a hitbizományok elterjedése volt csak a kivándorlás egyedüli oka.³⁵ Egy új bérletrendszert kellett volna bevezetni szerinte, amely ideiglenes jelleggel ugyan, de pótolta volna a földosztást. Marczali a következőket mondta a kivándorlás megelőzéséről. „A kivándorlást legjobban megakadályozza az, ha otthon jó dolga van az embernek.”³⁶

Nem lehet megfeledkezni arról a demográfiai tényről sem, hogy több megyében túlnépesedés alakult ki. Gaál Jenő szerint ez a nyugat-európai államokhoz képest alacsonyabb szinten maradt. A kivándorlás oka inkább abban keresendő, hogy az ország a természet által nyújtott erőforrásokat kedvezőtlenül használta ki.³⁷ Thirring véleménye szerint megfigyelhető ez a folyamat bizonyos megyékben.³⁸ Neményi szerint ez arra en-

bevándorlás történetéhez: GABRIEL J. CHIN, VICTOR C. ROMERO, MICHAEL A. SCAPERLAND: *Immigration and Constitution*. Vol. 1. (The Origins of Constitutional Immigration Law.) Garland Publishing Inc., New York & London, 2000. 229–231. pp., ROBERT W. TUCKER, CHARLES B. KEELY, LINDA WRIGLEY: *Immigration and U.S. Foreign Policy*. Westview Press, San Francisco, 1990. 26–39. pp., WILLIAM S. BERNAD (ed.): *American Immigration Policy*. Harper & Brothers, New York, 1950. 86–159. pp., THOMAS ALEXANDER ALEINIKOFF, DAVID A. MARTIN, HIROSHI MOTOMURA: *Immigration: Process and Policy*. West Publishing Co., St. Paul, 1995. 40–47. pp., FRANK L. AUERBACH: *Immigration Laws of the United States*. The Bobbs-Merrill Company inc., Indianapolis etc., 1955. 1–5. pp., ELIZABETH J. HARPER, ROLAND F. CHASE: *Immigration Law of the United States*. The Bobbs-Merrill Company inc., Indianapolis etc., 1975. 4–5. pp., JACK WASSERMAN: *Immigration Law and Practice*. Joint Committee on Cont. Legal education, Philadelphia, 1973. 1. p.

³³ Sokan földönfutóvá váltak. A városok befogadóképessége szűkös volt, amelynek következtében a fiatalok körében is megindult a kivándorlás. SZILI, 1995. 107. p.

³⁴ FÖLDES BÉLA: *Társadalmi gazdaságtan: Nemzetgazdaságtan*. 2. köt. Eggenberger, Budapest, 1894. 42. p. Kenéz szerint, a hitbizományi birtokrendszer „nemcsak terjesztik és állandósítják a latifundiumokat [...], hanem a latifundiális gazdálkodásnak [...] kárait fokozzák.” KENÉZ, 1913. 313. p. A hitbizományi birtokrendszer elősegítette az elvándorlást. Uo. 301–340. pp.

³⁵ NEMÉNYI BERTALAN: *A magyar nép állapota és az amerikai kivándorlás*. Athenaeum, Budapest, 1911. 25–29. pp. Hunfalvi is elemezte a hitbizományi birtokrendszer számszerű adatait. HUNFALVY, 1874. 62. p. Peres Zsuzsanna röviden ismerteti a hitbizományi birtokrendszer kialakulását és elterjedését. PERES ZSUZSANNA: *A családi hitbizomány intézményének megjelenése Magyarországon*. 416. p. in.: Mezey Barna, Révész T. Mihály: *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapja tiszteletére*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006.

³⁶ MARCZALI HENRIK: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. 1. köt. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1907. 303. p.

³⁷ GAÁL JENŐ: *Magyarország közgazdasági és társadalmi politikája a második ezredév küszöbén*. 2. köt. Kiadja: Killián Frigyes, Budapest, 1907. 75. p.

³⁸ THIRRING GUSZTÁV: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Kiadja: Kilián Frigyes, Budapest, 1904. 206. p. Neményi az előbbi szerző érvelésével támasztotta alá gondolatait. vö. NEMÉNYI, 1911. 39. p.

ged következtetni, hogy az „emigráció a rossz birtokelosztás és a részben ebből folyó hiányos kultiváció következménye” volt.³⁹

1. A felvidéki kivándorlás

A felvidéki kivándorlás az 1870-es évek elején vette kezdetét. Először Sáros megyéből indultak meg az emberek. A szlovák, majd a 1880-as évektől kezdve a magyar anyanyelvű lakosság is csatlakozott a kivándorláshoz, amely leginkább a volt egytelkes jobbágyokat és a munkanélküli iparosokat érintette.⁴⁰ Simón szerint a felvidéki kivándorlás leginkább az elszegényedett megyéket jellemezte.⁴¹

A harmadik Országos Gazdakongresszuson Bornemissza Lajos tartott előadást arról, hogy a felvidéki munkások miért vándoroltak ki az országból. Véleménye szerint az egyik ok az éhínség és a szegénység, míg a másik a „jobblét” utáni törekvés volt. E két kiváltó ok szoros összefüggésben állt egymással.

A társadalomban és a gazdaságban végbement alapvető változások az úrbériség eltörlésével is összefüggésben voltak.⁴² A földművelésből élő lakosság megtartotta régi szokásait és életmódját. A földbirtokos teremtette meg a munkalehetőséget a föld megművelésével, a bányászattal, a szeszfőzéssel, a regáléval stb.⁴³

A nyolcvanas években ez a kedvező gazdasági helyzet megváltozott. A bányászati lehetőségek csökkentek, a szőlőállományban a filloxéria járvány komoly pusztulást okozott, a szeszgyárak nagy része üresen állt, a gazdag faállomány kipusztult. Az előadó szerint ez a gazdasági és ipari hanyatlás idézte elő a kivándorlást, amely korábban a megélhetést biztosította. Nem csak a munkásokat, hanem a városban élő polgárokat is sújtotta a megélhetési probléma. A földbirtokosok a munkaerőhiányt gépekkel pótolták. Ezek a változások a birtokosok anyagi helyzetének romlását is előidézték, akik korábban a munkalehetőséget biztosították. Véleménye szerint az állam nem tett meg mindent a kivándorlás elkerülése érdekében. A kivándorlás megakadályozására hibás kísérlet volt, hogy az útlevéllal kivándorlókat a rendőrség a határról visszatoloncolta, a helyi hatóság bezáratta és megbírságolta őket. Szerinte a megoldás az „adórendszer, okszerű népnevelés, házi ipar fejlesztése, gazdasági ipar-támogatás, a közigazgatás és az igaz-

³⁹ Uo. 40. p.

⁴⁰ Hamarosan más megyék (pl. Szepes, Zemplén, Abauj-Torna, Gömör, Kishont, Trencsén, Nyitra, Árva, Túróc és Zólyom) lakossága is megindult. SZILI, 1995. 109. p.

⁴¹ SIMÓN PÉTER: *A székely kivándorlás kiváltó vallási, nemzeti és közgazdasági szempontból*. Kellner G. Ny., Budapest, 1903. 2. p. Liptó, Maros-Torda megye és Debrecen városa javasolta, hogy korlátozzák a felvidéki kivándorlást. *Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának irományai*. 12. köt. Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság, s.l., 1883. 387. p.

⁴² Homoki-Nagy Mária részletesen elemzi a 1848-ban megvalósított jobbágyfelszabadítást. HOMOKI-NAGY MÁRIA: *Jobbágyfelszabadítás és annak nehézségei Magyarországon 1848/49-ben*. Jogtudományi Közlöny. LIV. évf., 1999. 1. sz. 6–8. pp. Kiemeli, hogy az 1848:IX. tc. létrejöttének megértéséhez elengedhetetlen az 1790/91. évi 67. tc. által felállított regnikoláris bizottságok által kidolgozott magánjogi törvénytervezet. uő.: *A feudális kötöttségektől mentes tulajdonjog kialakítására tett intézkedések*. Debreceni Szemle. 1998. 3. sz. 431. p.

⁴³ A bányászat a felvidéken virágzott, a szeszipar fejlesztette a mezőgazdaságot. A birtokosok nagy része jövedelmező szőlőterület tulajdonosa is volt. Az állattenyésztés és a faipar keresetet biztosított a dolgozók számára. *Az 1895. évi III. Országos Gazdakongresszus Tárgyalásai*. (továbbiakban: OGT.) 5. köt. Szerkesztette és kiadta: Az Orsz. Magyar Gazd. Egyesület, Budapest, 1895. 9. p.

ságszolgáltatás” javítása lehetett volna.⁴⁴ Az állam nem fejlesztette a mezőgazdaságot és az ipart, mind e mellett emelte az adókat és megváltotta az italmérési jogot.

Ezen problémákhoz társult a zsellérekérdés megoldatlansága.⁴⁵ A majorsági zsellérek 1848-ban még nem szerezhették meg a bérbe vett területeik felett a tulajdonjogot, ezért indultak el az 1860-as években a birtokperек. A Kúria majdnem két évtizedes pereskedés után kimondta, hogy ezek a zsellérek birtokaikat megválthatják az 1848. évet megelőző értéken. Ez megváltoztatta az egész Felvidék mezőgazdaságát. A következő jelzőt hangoztatták: „megjött a zsellérek szabadsága”.⁴⁶ Ezt követően tömegesen kérték haszonélvezetben lévő földjeik tulajdonba történő átadását. Perek sokasága indult el tulajdoni viszonyok rendezése ügyében.⁴⁷

Bornemissza szerint a kivándoroltak védelmét és képviselét az államnak biztosítania kellett volna külföldön. A hatóságoknak lett volna feladata, hogy figyelemmel kísérjék a tengerentúli munkásokat, összeállítsák a kivándoroltak jegyzékét, és olyan egyesületeket hozzanak létre, amelyek keretein belül biztosítva lenne, hogy a kivándoroltak megőrizhessék magyarságukat és honpolgári érzelmeik ne változzanak meg.⁴⁸ Ez azért volt fontos, mert a kivándoroltak nagy többsége később hazatért.

Véleménye szerint az államnak az lenne a legfontosabb feladata, hogy a célszerű telepítési és gazdasági viszonyok kialakításával, a megélhetés biztosításával a kivándorlási kényszert enyhítse. Úgy vélte, hogy ha már nem volt arra lehetőség, hogy a kivándorlást megakadályozzák, legalább az ország „tekintse polgárát a külföldön is magáénak, támogassa és védelmezze; mert az oly kivándorló, ki munkája által vagyont szerez külföldön, s hazájába visszatér, hogy birtokot vegyen és polgári kötelességeinek eleget tesz, az ily polgár nagy szolgálatot tesz hazájának”.⁴⁹ A korabeli statisztikai adatok alapján a Felvidékről 250 ezer lakos tartózkodott az USA-ban, akik keresményük nagy részét hazaküldték.

⁴⁴ OGT. 1895. 11. p.

⁴⁵ A földbirtokosok már a század elején tisztában voltak azzal, hogy földjeiket nem csak jobbágyokkal, hanem zsellérekkel kell megműveltetni. A birtok egy részének területét az ún. bérföldeket szóbeli vagy írásbeli megállapodások révén bérbe adták „kézimunka-szolgálmány” fejében. Bornemissza megkülönböztette az úrbéri zsellérségtől a majorsági (kuriális) zsellérséget. Ezt az eljárást azért lehetett könnyen fogatosítani, mert az 1836:4. tc. szerint a jobbágytelek külső illetőségeit nem lehetett elszakítani a belső területektől. Az 1840:8. tc. az öröklés esetében sem engedte meg a jobbágytelek felaprózódását. „Ezen kölcsönös érdek által létesítették a nem urbéri természetű, de különös felmondástól függő ideiglenes természetű zsellérségek, ezen eljárás által a vagyon és munka, a mezőgazdaság eme két főtényezője egyesültek, hogy egymást támogassák.” Ez a magánjogi viszony 1848-ig állt fenn, mert ezt követően a jobbágy és az úrbéres zsellérek birtokai szabad tulajdonná minősültek. OGT. 1895. 12–13. Az 1848-ban megindított reformok szerepéről beszélt Szászi Ferenc is. Véleménye szerint a nagybirtok kedvező helyzetbe került, hiszen a birtok egy részének megváltással történő eladásából a birtokos jövedelmet szerzett, míg a két-három hold földből megélni nem képes paraszt olcsó munkaerőt biztosított a számára. SZÁSZI FERENC: *Az Amerikába irányuló kivándorlás Szabolcs megyéből az első világháborúig*. s.n. Nyíregyháza, 1972. 82. p.

⁴⁶ OGT. 1895. 13. p.

⁴⁷ Az ügyvédek legtöbbször visszautasították az ügyek elfogadását, mert a jogalapot kutatva rájöttek, hogy a jogszabályok hiányossága és pontatlansága miatt jogilag reménytelen a felperesi helyzet. Leginkább az 1848 előtt „telekkönyvezet” házzal bíró zsellérek pereinek képviselét vállalták el. A szaporodó perek miatt a kormányzat 1893-ban elhatározta, hogy törvényjavaslatot készít a zsellérperek szabályozására. OGT. 1895. 14. p.

⁴⁸ A kormány konzulátust állított fel Pitsburg-ben, az itt dolgozó magyarok védelme érdekében 1894-ben. OGT. 1895. 17. p.

⁴⁹ OGT. 1895. 16. p.

A korabeli adórendszer szintén megnehezítette a megélhetést.⁵⁰ A kivándorló hazatérését követően általában birtokot vett, két-három évig gazdálkodott, amelyből fenntartotta magát. Ezt követően nem maradt más lehetőség a többség számára, mint hogy újra külföldön keresse a boldogulását. Ez azt a veszélyt is magában rejtette, hogy e polgárok közül csak kevesen tértek vissza hazájukba.

A kongresszuson elfogadott ténymegállapítás és határozati javaslat a következőket tartalmazta: a felvidéki kivándorlás oka az állandó éhínség és szegénység, az állam a határvidéken lévő vármegyéket fokozottabban védje meg a beözönlő munkaképtelen személyektől és gondoskodjon a külképviseletek megerősítéséről.

Az első helyen említett okokat kívánta részletezni Löcherer Andor, aki szerint azt is bele kellett volna venni a határozatba, hogy a kivándorlás alapvető oka a rosszabbra fordult gazdasági helyzet volt. Javaslatát a jelenlévők nem támogattak.⁵¹

A bevándorlással kapcsolatban gróf Károlyi Sándor kiemelte, hogy a „kőborlást” német minta alapján kellett volna megoldani.⁵² A felszólalók érintették a zsidóság és az oláh cigányok kérdését is.⁵³ Salamon Tivadar az elszegényedés egyik okát abban látta, hogy a kocsmákban hitelre, vagy élelmiszerért cserébe is lehetett fogyasztani.⁵⁴ Az előbbi problémáknál lényegesebb volt, a zsellérkérdés, amelynek határozatba való foglalását vetette fel Piller Kálmán.⁵⁵ A felszólalók itt az illetőségi szabályok változtatását is javasolták.⁵⁶

A vizsgált időszak egyik jelentős mértéket öltő vándorlása Trencsén vármegyéből indult ki. A főszolgabíró levele szerint, a családfő 1000 m² házhelyet, 1 hold földet és 1200 szögöl szőlőt kapott. Abban az esetben, ha volt a családban 10 éven felüli fiúgyermek, akkor még kaptak 3 hold 800 szögöl területet. A kiköltözött családok három évig adómentességet élveztek és díjmentes vasútszállítást biztosítottak a számukra.⁵⁷ Az ellentmondó adatok miatt a belügyminiszter kérte, hogy derítsék ki, mit ígért a szerb

⁵⁰ Az adó és a kisbirtokosokat leginkább sújtó közterhek (pl. úrbéres, iskola-fenntartási és lelkeszi járandóságok) szintén nehezítették a megélhetést. A föld megszerzésével együtt járt a telekkönyvi átírással kapcsolatos költség is. „Ilyképen hiúsítja meg az állam számtalan esetben közvetlenül a földvásárlást s ezáltal a szoros értelmében kivándorlókat toboroz.” NEMÉNYI, 1911. 34–35. pp.

⁵¹ A módosított szöveg a következőképpen hangzott volna: „A felvidéki kivándorlásnak indító oka a nehéz és a rosszabbra fordult gazdasági helyzet, az állandó inség és szegénység.” Löcherer Andor hozzászólása. OGT. 1895. 23. p.

⁵² A munkaképes személyt a németek eltiltották a kéregetéstől. Három napig túrték meg az adott községben az ilyen személyt, ezt követően kitoloncolták. Toloncolási telepre is kerülhetett az illető, ahol munkával és étellel látták el. Ezeket a szabályokat csak a munkaképes személyekkel szemben érvényesítették. Károlyi szerint német mintára „kőbortelepek”-et kellene felállítani. Gróf Károlyi Sándor hozzászólása. OGT. 1895. 23–24. pp.

⁵³ Sz. Szakáts Péter és Szentiványi Oszkár, Okolicsányi Dénes hozzászólása. OGT. 1895. 24–26. pp.

⁵⁴ Salamon szerint „a korcsma hiteléből származik az egész kivándorlás.” Javaslatára szerint törvényben kellene kimondani, hogy csak készpénzért lehessen italt vásárolni. Salamon Tivadar hozzászólása. OGT. 1895. 25. p.

⁵⁵ Piller Kálmán hozzászólása. OGT. 1895. 25. p.

⁵⁶ Külön kitértek a letelepülés problémájára, a megélhetéssel összefüggő vagyoni viszonyok vizsgálatára, az erkölcsi bizonyítván fontosságára és az illetőség kiderítésére. A zsellérekre vonatkozó negyedik pontot a következőképp fogadták el: „a zsellérkérdésnek sürgős törvényhozás útján rendezése, valamint a munkás és a munkaadó közötti szükséges és megzavart béke helyreállítása céljából a törvényhozáshoz feliratot intéz.” OGT. 1895. 26. p.

⁵⁷ Ezeknek az adatoknak ellentmondott a 13/1889. sz. alispáni levél, amelyben egy-egy hold „réti föld” juttatásáról volt szó, amelynek értéke 50 ft volt. Az alispán kiemelte, hogy évi 6 ft 50 kr juttatásban részesítette a szerb kormány a kivándorlókat. A tisztviselő szerint nem kell sajnálni a kivándorlókat, mert többségükben „rovott előéletű egyének” voltak. MOL K 150. 1890. I. 10. 26744. jksz. 2434. alapszám (továbbiakban: apsz.)

kormány a magyar kivándorlóknak.⁵⁸ Csak a szerb nemzetiségű kivándorlók számára biztosították a fentebbi kedvezményeket.

A kivándorlás kezdeményezője Kuzmanovics Arsza büntetett előéletű nőszemély volt. Tevékenységét segítette Szavkovics Száva és Bundja Lázár, akik „erkölcsi életüket akarták rehabilitáltatni” Szerbiában.⁵⁹ A kérelmezők többsége eladósodott személy volt. A belügyi anyaghoz csatoltak egy összeírási jegyzéket, amelynek tanulsága szerint csak Pancsováról 56 lakos költözött el. Az elbocsátáshoz szükséges felvételi igérvényeket a szerb kormány állította ki a családfőknek és a nagykorú gyermekeinek.

Az ármentesítéssel járó költségek elviselhetetlen terhet róttak a lakosságra. Dániel Ernő országgyűlési képviselő közbenjárt az ügyben, amelynek eredményeként Fejér Miklós miniszteri tanácsos ígéretet tett arra, hogy a kormány a költségek egy részét átvállalja. A torontáli főispán a következőket nyilatkozta. Az ármentesítési költségek mellett tovább súlyosbította a helyzetet, hogy ügynökök (pl. Kuzmanovics Arsza) is közreműködtek a kivándorlás elősegítésében. Az emberek gyűlést tartottak, ahol egy 20 tagú küldöttséget választottak, hogy megkérjék a pénzügyminisztert a kincstár által megígért segítség biztosítására. Véleménye szerint sem kellett sajnálni a „rovott előéletű” személyek kivándorlását.⁶⁰

A Budapesti Hírlap is tudósított a kivándorlásról. Homolocz községből 96 család (372 személy!) távozott a „kivándorlás apostolai”, vagyis az ügynökök segítségével révén. A hírlap szerint a kivándorlást az elszegényedés idézte elő. Az árvíz ellen emelt gát megépítésének költségeit nem tudták kifizetni. A végrehajtók elhordták még a vetőmagot is. Az elkeseredett állampolgárok panaszait senki nem hallgatta meg.⁶¹ Az Egyetértés c. lap bővebben kifejtette a homoloczi ügyet. A lap pontosan felsorolta, hogy milyen juttatásokat kaptak a kivándorlók a szerb kormánytól. Véleménye szerint a török elől Magyarországra menekült szerb nemzetiségű lakosok költöztek vissza a „szerb királyság területére [...] magyar polgári jogukról ezennel lemondva, a szerb királynak” szerettek volna „oly hív alattvalói lenni, mint [...] a Habsburg dinasztiának.”⁶² A kivándorlás okai között szerepelt, hogy Büchler Bódog királyi mérnök nem végezte megfelelően a munkáját, így az elkészített csatorna használhatatlan lett, eliszaposodott és a víz elöntötte a területeket. A végrehajtó többször szedte be az adót és mindent elhurcolt, ami a család megélhetését biztosította volna. Az eljárás jogtalansága miatt panasszal szerettek volna az illetékes szervhez fordulni, de az ugyan az volt, mint amely a végrehajtót kirendelte.⁶³

⁵⁸ A Belgrádból érkezett levél tanúsága szerint a családok 4 hektár földet kaptak művelésre és 2000 m²-es házhelyet. A 16. életévüket betöltött fiúk pedig két hektár területhez jutottak. MOL K 150. 1890. I. 10. 26744. jksz. 2434. apsz.

⁵⁹ MOL K 150. 1890. I. 10. 26744. jksz. 2434. apsz.

⁶⁰ MOL K 150. 1889. I. 10. 59288. jksz. 43596. apsz.

⁶¹ Az ügyvel kapcsolatban: MOL K 150. 1889. I. 10. 43596. jksz. Alapszám nem volt feltüntetve. Itt található meg a Budapesti Hírlapban megjelent cikk is.

⁶² Egyetértés (továbbiakban: Egy.) 1889. október 21. 23. évf. 290. sz.

⁶³ A panaszokkal Pesten nem foglalkoztak, amelynek következtében nem maradt más lehetőség, mint a kivándorlás. Egy. 1889. október 21. 23. évf. 290. sz.

2. A székely kivándorlás

Az állampolgársági törvény indokolásában külön utaltak a székely kivándorlásra, amely egy körülhatárolt lakossági réteget érintett.⁶⁴ Mindamellet „a mi fajunk sem nem olyan szapora, sem nem oly bő, hogy azon kelljen igyekeznünk, hogy minél többet megfoszszunk azon jogtól, hogy magát magyarnak nevezhesse, ha az mindjárt magyar-nak született.”⁶⁵ Nem lehetett megakadályozni, hogy ezek az emberek évek múlva visszatérjenek, és a honpolgárok jogaikat gyakorolhassák.

A székely kivándorlás igazi oka nem az volt, hogy az illető állampolgárok „Oláhországban” akartak letelepedni, hanem munkát akartak vállalni, majd idővel vissza szerettek volna térni az országba. Előfordulhatott, hogy külföldön családot alapítottak, amelynek következtében még inkább fontos lett volna, hogy számon tartásuk, hogy ki tartozott a magyar államhoz. „A kik nem jelentkeznek, akik 10 év leforgása alatt a magyar állam iránt annyi kötelességet sem érez, hogy azt a kis fáradságot vegye magának, hogy levelet írjon, vagy a consulnál jelentkezzék, az már lélekben megszűnt magyar állam polgára lenni.”⁶⁶

Simonyi szerint a magyar állampolgárságot nem lehet üres címként felfogni, hiszen egy magyar állampolgárnak külföldi tartózkodás ideje alatt is joga volt igénybe venni az állam védelmét és támogatását. Az állampolgároktól elvárták, hogy időközönként jelentsek be, hogy a magyar honosságukat fenn szeretnék tartani, amelynek következtében szükséges volt a távollét (32. §) elfogadása. Nem csak egy személy vagy egy párt érdekeit kellett szem előtt tartani egy törvény megalkotásánál, hanem az egész országot.⁶⁷ Viszontválaszában Thaly kifejtette, hogy érdemesnek tartotta Kossuth Lajost arra, hogy róla a törvény külön is megemlékezzen.⁶⁸ Nem támogatta Szilágyi Dezső javaslatát Szábely Antal, aki szerint, „hogy ha Szilágyi Dezső t. tagtársunk egyszer abba a helyzetbe jutna, hogy neki, mint emigránsnak ki kellene menni, soha életében nem jutna eszébe, hogy bejelentse akárkinek szép szeméért, vagy ezen törvény kedvéért, hogy ő ezen hazának, a melyből emigrált, valamikor honpolgára akar lenni.”⁶⁹ A képviselők egy része szerint e szakasznak nem volt anyagi indoka, csak azért került be a törvényjavaslat szövegébe, hogy Kossuth Lajost megfoszthassák állampolgárságától.⁷⁰ Kossuth a törvény hatálybalépését követő tíz év elteltével veszítette el magyar állampolgárságát.⁷¹

⁶⁴ Az indokolás megtalálható: MOL K 26. I. 10. 1879. 2444. jksz., MOL K 26. I. 10. 1879. 3498. jksz., MOL K 2. I. 10. 1879. 2887. jksz.

⁶⁵ Simonyi külön hangsúlyozta, hogy a székelyek között előfordult, hogy úgy voltak tíz évig távol, hogy közben nem jutott eszébe, hogy az útlevelét meg kellett volna hosszabbítani. P. SZATHMÁRY KÁROLY (szerk.): *Az 1878. évi október 17-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*. 7. köt. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társulat, Budapest, 1880. (továbbiakban: KN. 1879. VII.) 360. p.

⁶⁶ Molnár szerint a székely kivándorlók többsége csak dolgozni ment külföldre és néhány év elteltével vissza is tért hazájába. KN. 1879. VII. 374. p. Földes egyenesen túlzónak vélte a székely kivándorlás más kutatók által ismertett nagyságát. Szerinte csak évi 500 főt tehetett ki azoknak a száma, akik végleges letelepedés miatt hagyták el az országot. FÖLDES, 1885. 184. p.

⁶⁷ KN. 1879. VII. 374. p.

⁶⁸ Thaly azzal indokolta, hogy „kivételes nagyságok kivételes intézkedéseket érdemelnek”. Ezt a lehetőséget a többi politikai emigránsra nem szerette volna kiterjeszteni. KN. 1879. VII. 374. p.

⁶⁹ KN. 1879. VII. 374. p.

⁷⁰ Szabely hivatkozott Szilágyi Dezsőre, akinek indokait nem tudta elfogadni. KN. 1879. VII. 374. p. vö. Szilágyi Dezső hozzászólása. KN. 1879. VII. 368–369. p. Gecző Jenő már korábban felvetette, hogy a székely kivándorlást meg kellett volna akadályozni. GREGUSS ÁGOST (szerk.): *Az 1865-dik december 10-dikére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója*. 2. köt. Nyomtatott: Emich Gusztáv Magyar Akad. Nyomdásznál, Pest, 1866. 101. p. Medán Endre hozzászólása. GREGUSS ÁGOST (szerk.): *Az 1865-dik december 10-*

Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) is foglalkozott a székelyek kitelepítésével, amelynek megoldására külön szakosztályt hozott létre.⁷² A III. gazdaságkongresszuson is felvetődött a kérdés megvitatása. T. Nagy Imre előadó ismertette, hogy munkahiány miatt a székelyek egy része a szomszédos országokban keresett megélhetést. Véleménye szerint a kitelepítés eszméjét a kivándorlástól való megmentés gondolata hozta létre. Kérdésként merült fel, hogy a székelyek közül kiket kellett volna kitelepíteni. Véleménye szerint ez nem jelentette a súlyos társadalmi probléma megoldását.

A telepítés lefolytatására bizottságot állítottak fel Somsich Pál képviselőházi elnök vezetésével.⁷³ 1882-ben országos mozgalom indult a bukovinai székelyek visszatelepítése érdekében. Erre az Al-Duna szabályozása teremtette meg a lehetőséget, hiszen a termőterületek a kincstár birtokába jutottak. A kormány támogatta a telepítést, amelyet az Al-Duna szabályozását végrehajtó bizottság segítségével szeretett volna megvalósítani. A programhoz szükséges pénz összegyűjtésével kezdte meg a működését 1882-ben az ún. csángó bizottság. A tervek szerint Pancsova környékére akartak 1000 főt telepíteni. Az összeírás alkalmával több, mint 200 ezren jelentkeztek, akik részt akartak venni az áttelepítésben. Ezzel indult meg a „modern népvándorlás”.⁷⁴ A csángó bizottság 1883-ban fejezte be működését, a további visszatelepülők ügyét a Csángó-Magyar

dikére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója. 11. köt. Nyomtatott: Emich Gusztáv Magyar Akad. Nyomdásznaál, Pest, 1868. 151. p. Az ügyben határozati javaslatot is benyújtottak. *Az 1869-dik évi ápril. Hó 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának irományai.* 15. köt. (továbbiakban: KI. 1869. XV.) Pesti-Bécsi Irodalmi és Művészeti Intézet, Deutsch Testvérek, Pest, 1878. 1404. sz. 175. p., KI. 1869. XV. 1433. sz. 328. p., *Az 1869-dik évi ápril. Hó 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának irományai.* 16. köt. Pesti-Bécsi Irodalmi és Művészeti Intézet, Deutsch Testvérek, Pest, 1878. 1455. sz. 354. p. Lázár Ádám felvette a csángó magyarok áttelepítését 1871-ben. A kivándorlás okaként említette a forradalmi és háborús eseményeket, az 1815. évi devalvációt, az 1817. évi éhínséget, az eladósodást és a túlzott mértékű adóztatást. NAGY IVÁN (szerk.): *Az 1869-ik évi ápril. 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 17. köt. Nyomtatott Légrády Testvéreknél, Pest, 1871. 303–304. pp. A témához kapcsolódó felszólalások: Körmeny Sándor hozzászólása. NAGY IVÁN (szerk.): *Az 1869-ik évi ápril. 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 19. köt. Nyomtatott Légrády Testvéreknél, Pest, 1872. 382. p., Orbán Balázs hozzászólása. NAGY IVÁN (szerk.): *Az 1869-ik évi ápril. 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 20. köt. Nyomtatott Légrády Testvéreknél, Pest, 1872. 359. p., NAGY IVÁN (szerk.): *Az 1869-ik évi ápril. 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 22. köt. Nyomtatott Légrády Testvéreknél, Pest, 1872. 378. p., NAGY IVÁN (szerk.): *Az 1869-ik évi ápril. 20-dikára hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 23. köt. Nyomtatott Légrády Testvéreknél, Pest, 1872. 330. p., P. SZATHMÁRY KÁROLY (szerk.): *Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 7. köt. Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság, Pest, 1886. 52. p. Becze Antal hozzászólása. NAGY IVÁN (szerk.): *Az 1872-dik évi szeptember hó 1-re hirdetett országgyűlés Képviselőházának naplója.* 2. köt. Magyar Királyi Államnyomda, Buda, 1872. 271. p.

⁷¹ A témáról bővebben: VARGA NORBERT: *A távollét intézménye a magyar állampolgársági jogban, különös tekintettel az első állampolgársági törvényre (1879:L. tc.).* 417–431. pp. in.: Stipta István (szerk.): *Studia Iurisprudentiae Doctorandorum Miskolciensium II.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 2002.

⁷² Kuun Kocsárd gróf 250 ezer forintot adományozott az EMKE-nek, hogy ezt a problémát megoldja. OGT. 1895. 27. p.

⁷³ Kenéz Béla szerint a telepítést nem lehetett bérlettel, „árendával” megoldani. A „tulajdonba bocsátás a legkívánatosabb módja a telepítésnek”. KENÉZ BÉLA: *Nép és Föld.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1917. 136. p.

⁷⁴ A. SAJTI ENIKŐ: *Székely telepítés és a nemzetiségi politika a Bácskában.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 10. p.

Egyesület intézte. A földművelésügyi minisztérium 1888-tól szintén részt vett a programban.⁷⁵

Fontos megvizsgálni, hogy milyen okok játszottak közre a székelyek kivándorlásában. Barabás Endre szerint ebben nagy szerepe volt a területet sújtó elemi csapásoknak. Ezek közül kiemelte, hogy „Nemere szele megfosztotta Isten áldásától egy évre” a területet, a „rendkívüli jégpusztítás elverte a termést, avagy valamely állatbetegség lábas jószágait dézsmálta meg.”⁷⁶ A családfenntartók ebben a helyzetben nem tehettek mást, mint hogy kivándoroltak, amely szerencse esetén nem volt hosszú időtartamú, mert többször visszatértek hazájukba.

Simón szerint a kivándorlás legfontosabb oka, hogy nem volt „kenyér, [...] nincs munka.”⁷⁷ Ezt még súlyosbították a közterhek, amelynek következtében a székely nép nagy része koldusbotra jutott. A probléma megoldására hívták össze a kivándorlási kongresszusokat. A kormány ígéreteket tett a probléma törvényi szintű rendezésére.⁷⁸

A kivándorlást a társadalmi feszültségek is elősegítették. „Rákényszeríti társadalmunk anyagilag megrendült tagját, hogy minden elérhető örült módon maradjon meg azon a polcon, melyen tudják: minnek következménye nemcsak az anyagi rohamos bukás, hanem legtöbbször az erkölcsi is.”⁷⁹ Simón is hasonló okokat vélt felfedezni. Hiányzott a megművelhető földterület. Ezt csak súlyosbította, hogy a rendelkezésre álló területek termékenysége alacsony volt.⁸⁰ A földbirtokok annyira elaprózódtak, hogy a családok nem tudtak megélni.

Ezt a helyzetet nehezítette, hogy az erdőgazdálkodás is hanyatlásnak indult. Az erdőtörvény gátat szabott az indokolatlan és a vandál pusztításnak. A székelyek hozzászoktak, hogy az erdőt korlátlanul használhatják saját szükségleteik kielégítésére. A kiszabott bírságok és a szarvasmarha-tenyésztés miatt kivont területek csökkentése szintén elkeserítette a lakosságot, hiszen megélhetésüket érintette.⁸¹ A virágzó állattenyésztés megszűnt. A családok nem tehettek mást, mint hogy egy részük kivándorolt.⁸²

Az iparral a székelyek szűk rétege foglalkozott, mert nem tartotta magához méltónak. A tagosításokat megelőzően a községek erdőterületei közösek voltak. Az erdők együttes használata azt jelentette, hogy mindenki annyi hasznot húzott az erdőgazdálkodásból, amennyire szüksége volt. A betelepülők ilyen körülmények között könnyen rávették a gazdákat, hogy adják el erdőjogaik egy részét. A tagosítás tovább rontott a helyzeten.⁸³

A tagosítás előnyét leginkább a kis létszámú, nagyobb birtokos élvezte. A tagosítással megbízott mérnökök megvesztegethetők voltak, „kiket a székely találóan el is neve-

⁷⁵ Időközben 4000 főre emelkedett azok száma, akik érintettek voltak a telepítésben. Az 1888. évi dunai áradás újabb hullámát indította el a kivándorlásnak. Uo. 11. p. A Székely Társaság is részt vett a munkákban és feladataként tűzte ki, hogy kapcsolatot tartson a Romániában élő magyarokkal és legyen mindenben segítségükre. BARABÁS ENDRE: *A székely kivándorlás és a Romániában élő magyarok helyzete*. Pesti Könyvnyomda-Részvény Társaság, Budapest, 1901. 3. p. A kivándoroltak visszatelepítéséről: KENÉZ, 1917. 138. p.

⁷⁶ Uo. 3. p.

⁷⁷ SIMÓN, 1903. 3. p.

⁷⁸ Ezt az ígéretet Széll Kálmán be is váltotta, hiszen a miniszterelnök több törvényjavaslatot terjesztett az országgyűlés elé a kivándorlás csökkentése és a letelepedés szabályozása végett. Uo. 5–6. p.

⁷⁹ BARABÁS, 1901. 4–5. pp.

⁸⁰ SIMÓN, 1903. 44. p.

⁸¹ Uo. 62. p.

⁸² BARABÁS, 1901. 5–6. pp.

⁸³ Uo. 5–6. pp.

zett 'négy-szemközött' uraknak."⁸⁴ A tagosítással és az arányosítással járó költségek leginkább a szegény székelyeket érintették, amelynek következtében az „ily áldásnak kitér az újából s immár kivándorol a székely kisbirtokos is”⁸⁵

A közösség minden lakosa szabadon használhatta az erdőt és a legelőt. A gazdagabbnak több jutott, de ez nem akadályozta meg, hogy a szegényebbek szükségleteinek megfelelő tűzi- és épületfát, erdei gyümölcsöket (pl. epret, kokozját vagy áfonyát) szedhessen. Az arányosítási törvényben (1871:LV. tc.) meghatározták a pontos szabályokat. A „székely köznép arra a meggyőződésre kezd ébredni, hogy az egész tagosítást és arányosítást az ő vesztére azért találták ki, hogy az ő kárán még egyszer talpra állítsák az eladósodott urakat és nagyobb birtokosokat”⁸⁶

A székely közterheket tovább súlyosbította az ún. Mitrowsky-féle szabályrendelet. Ezt a rendeletet 1804-ben fogadták el és még hatályban volt a vizsgált időszakban is. Eszerint három kalongya gabonát kellett beadnia a családfőnek, ha 12 kalongya őszi gabonája termett. Ezen felül még hármat a tavaszi termésből a papnak és a kántornak. Ha legalább hat kalongya gabonája volt, de nem érte el a termés a tizenkettőt, akkor másfellet kellett beszolgáltatnia az őszi- és ugyan ennyit a tavasziból. Ezt nevezték a papok dézsmájának, kepének.⁸⁷

Simón a felszólalásában bemutatta, hogy a napszámosok milyen munkát végeztek és hogyan alakult az életük azoknak, akik kisbirtokosok voltak. Véleménye szerint a székelyek azért vállaltak „Oláhországban” munkát, mert így megtudták spórolni jövedelmük egy részét, amelyet a hagyományos székely közfelfogással magyarázott. Véleménye szerint nem a napszámos „vándorol ki, vagy ha kivándorol, nem azért teszi, mert arra rá van kényszerülve.”⁸⁸ Inkább a birtokosok és az iparosok hagyták el az országot. A birtokos nem tudta megélhetését biztosítani, mert a termények és az állatok értéke oly mértékben csökkent, hogy a jövedelem nem fedezte a kiadásokat. Ezt még a magas bérekből adódó költségek is súlyosbították. A kivándorlás elsődleges célországja a szomszédos Románia volt, ahol az iparosoknak előnyöket, termékeiknek piacot biztosítottak. A vámszabályokkal Románia elzárta a székely iparosok elől azt a lehetőséget, hogy portékáikat a határon túl értékesítsék, amely hozzájárult a kivándorlás mértékének növekedéséhez. Romániában kellett letelepülnie azoknak, akik itt szerettek volna üzleti tevékenységet folytatni.⁸⁹ Arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy „Székelyföldről jelenleg más kivándorlás nincs, mint az iparosok kivándorlása.”⁹⁰

⁸⁴ SIMÓN, 1903. 63. p.

⁸⁵ Ezért Simón felhívta a figyelmet arra, hogy az arányosítás méltányos rendszerét kellett volna kidolgozni, mert ellenkező esetben a nemzet elveszíti a székely nép többségét. Uo. 64–71. p.

⁸⁶ A törvény szerint mindenki birtokának nagysága szerint használhatta a korábbi közös erdőt és legelőt. Uo. 66. p.

⁸⁷ Aránytalanságot eredményezett, hogy ha valakinek 500 kalongya (1 kalongya 26 kévének felelt meg) gabonája termett, akkor is csak annyit kellett fizetni, mint akinek 12 kalongyája volt. Ezért találóan nevezték el „kepét epének”. Uo. 79. p.

⁸⁸ OGT. 1895. 32. p.

⁸⁹ Szerinte a fiatalok hazai képzése Románia gazdaságát segítette. „Így neveltünk és neveljük állandóan a szomszéd ország számára a képzett iparos osztályt s fogjuk nevelni egész addig, míg Románia ipara is a miénkhez hasonló fokra emelkedik s az iparosképzés ott is oly lendületet fog venni, hogy a munkabérek a miénkkel kiegyenlítődnek.” OGT. 1895. 33. p. A székely ipar jelentős piacot veszített 1884-ben az ún. „vámháborúval”. BARABÁS, 1901. 6. p. A székely iparosok ellepték a romániai nagyobb városokat (pl. Bukarest, Krajova, Plojest, Galac, Gyurgyevó). Simón szerint a román politika ezt akarta elérni. SIMÓN, 1903. 60–61. pp.

⁹⁰ OGT. 1895. 34. p.

Nem lehetett figyelmen kívül hagyni a vizsgált területről történő szökéseket, amelyek következménye nem volt azonos a kivándorlással, mert nélkülözötte azon előfeltételeket, amelyeket már fentebb, mint a kivándorlás okaiként ismertettem.⁹¹ A székelyföldi elmaradt birtokviszonyok is elősegítették a kivándorlást. A két- és háromnyomásos gazdálkodásból nem lehetett megélni és a földbirtok is meglehetősen drága volt.

Véleménye szerint a székely kivándorlás főleg az 1850-es és az 1860-as években érte el tetőpontját. Nem lehetett azonban elfeledkezni arról, hogy a kivándoroltak egy része továbbra is magyar állampolgár maradt.

A székelyek többsége útlevéllel hagyta el az országot. Voltak olyan személyek, akik a megfelelő okmányokkal nem rendelkeztek és kénytelenek voltak a „nagy kapún” keresztül távozni az országból. Ez utóbbi a havas határt jelentette, amelyet jól ismertek a határközségek lakói. „Az ily ösvényeken szökdöstek át, ha 'passzust' nem kapnak, vagy ha nincs pénzük az útlevél kiállításáért járó taksa fizetésére.”⁹²

Megoldásként javasolta, hogy támogatni kell a földbirtokosokat, az állattenyésztést, az erdőgazdálkodást, az ásvány- és gyógyvíz kihasználást, hogy ezáltal a kivándorlók megélhetését biztosítsák, „mert ha itthon munkát és keresetet kap, nem lehet őt féltetni, hogy szeretett hazai földjét elhagyja, melyhez jobban a világnak egy népe sem ragaszkodik, mint éppen a székely.”⁹³

Ezért a határozati javaslatban a következőket fogalmazta meg. A székely kivándorlás nem oldható meg kitelepítéssel, a munkások átirányításával. A saját területükön kellett volna a megélhetésüket biztosítani. Növelni kellett volna az ipari és kézműves foglalkoztatást. A birtokrendszer reformja során a tagosítást és az arányosítást kellett volna elvégezni. Segíteni kellett volna az állattenyésztést, a legelő- és erdőgazdálkodást, az ásványi anyagok hatékonyabb kitermelését, az erre épülő ipar fejlesztését és a gyógyvíz-használat elterjesztését.⁹⁴ Simón még kiemelte, hogy a vasúthálózatot is fejleszteni kellett volna.⁹⁵

A birtokviszonyok megváltoztatása Ugron János szerint nem egy gyors folyamat, hiszen az arányosítás kb. 10–20 évet vett volna igénybe. Szerinte ezt a folyamatot csak a községek létszámának növelésével lehetett volna megvalósítani.⁹⁶ A résztvevők közül többen felhívták a figyelmet, hogy a székely embereket külföldön védelemben kell részesíteni, amelynek érdekében konzulátusokat kell felállítani.⁹⁷

⁹¹ Az előadó a szökések alatt a leányok Romániába való átköltözését értette. Szerinte a görög katolikusok között is nagy mértékű volt a kivándorlás, hiszen vallásuk miatt jobban kötődtek az „oláh” papokhoz. OGT. 1895. 34. p. Barabás Endre egyenesen „szégyenteljes kereskedés”-nek hívta a székely leányok kivándorlását. BARABÁS, 1901. 6. p. Simón „leány-kivándorlás”-nak nevezte ezt a folyamatot. SIMÓN, 1903. 75–76. pp.

⁹² Uo. 77. p.

⁹³ A székelyek a legbecesebb vagyonnak a földbirtokot tartották. Hagyományosan apáról-fiúra öröklődött főszabályként (kivéve: a fiúlányság intézményét). A kivándoroltak általában megtartották földjeiket, időnként hazatérve rendezték az örökséget vagy a haszonbérbeadást. OGT. 1895. 39. p., BARABÁS, 1901. 4. p. A székely birtokokra vonatkozó különleges öröklési rendet csak 1854-ben törölték el. Ezt követően a gyermekek fejenként (*in capita*), egyenlő arányban örökölték a földet. SIMÓN, 1903. 63. p.

⁹⁴ A területi adottságok miatt főleg a szarvasmarha-tenyésztés elterjesztését szerették volna elősegíteni. Borszéki Soma, Sz. Szakáts Péter felszólalása. OGT. 1895. 41–42. pp. Papp György külön felhívta a figyelmet a gyógyfürdők és az ásványvizek jelentőségére. Határozati javaslatának szövege: „Az állam támogatásával és kiterjedtebb társadalmi közreműködéssel a hazai és a székelyföldi ásványvizek forgalomba hozására nagyobb akciózt indítson meg.” OGT. 1895. 43. p.

⁹⁵ SIMÓN, 1903. 77. p.

⁹⁶ Ugron János hozzászólása. OGT. 1895. 41. p.

⁹⁷ Azt is el szerették volna érni, hogy a konzulátusoknál magyarok hivatalnokokat alkalmazzanak. Borszéki Soma, gróf Bethlen András hozzászólása. OGT. 1895. 43–44. pp.

3. A dunántúli kivándorlás

A Dunántúli területekről az 1850-es évektől kezdve indult meg a belső vándorlás Horvátország és Szlavónia felé. Az elszegényedett parasztok ekkor még nem Amerikában keresték a megélhetés lehetőségét, hanem első sorban délvidéken. A kivándorlás igazi, egyben második szakasza 1880-ban következett be. Erre az időszakra már pontos statisztikai adatok is rendelkezésre álltak. Szili Ferenc szerint a népszámlálási adatok a tényleges helyzetről nem adtak tiszta képet, hiszen a magyarság létszámát a minimálisra redukálták. Az USA-ba irányuló kivándorlás elemzésének következtében értékelték át a szlavóniai telepítést kivándorlássá.⁹⁸ A kivándorlás kiindulópontja Moson és Győr megye volt.⁹⁹

A gazdakongresszuson elhangzott előadásból kitűnt, hogy a kisbirtokos, a zsellér és a cselédek dunántúli kivándorlásának oka hasonló volt a felvidékhez. Az érintett személyek az anyagi boldogulás utáni vágy miatt költöztek át a Dráva túlsó oldalára, Horvátország és Szlavónia területére, vagy vándoroltak ki Amerikába.

Az előadó (gróf Zay Miklós) szerint nem feltétlenül kellett ezt a népességmozgást megakadályozni, mert minden „somogyi zsellér, ki Horvátország lakójává válik és megmarad magyarnak, százszor több hasznára van a nemzetnek, mint oly államférfiak, kik Budapesten politikai elméletek felállításával töltik az időt.”¹⁰⁰

Az előadó szerint gróf Khuen-Héderváry bán „helyreállította a rendet” a délvidéken és ezzel elősegítette a gazdaság fejlődését. Kormányzása alatt indult el a bevándorlás, amelynek tetőpontját 1887 és 1893 között érte el. Arra a kérdésre kereste a választ, hogy mi készítette a zalai munkásokat, hogy kivándoroljanak. Szerinte nem lehet csupán a szegénységet válaszként elfogadni. A felvett uzorakölcsönök és a faipar hanyatlása jelentősen közrehatott a kivándorlásban. A legnagyobb problémát mégis a termelésre alkalmas terület, a „kukoriczaföld” hiánya jelentette. A horvát területek jelentős része parlagon hevert, amelyhez olcsóbban lehetett hozzájutni, mint Dunántúlon.¹⁰¹

Szerinte a magyar kormánynak kellett volna a horvát területek gazdasági helyzetén változtatni. A birtokrendszert módosítani kellett volna, amelyet a kormány a telepítéssel érhetett el. Ennek egyik legfontosabb eleme a Száva szabályozása lett volna. „Magyarországnak fontos érdeke az, hogy mentül jobban megerősitse azon szálakat, melyek a drávántúl részt a szent koronához fűzik s épp azért meg kell akadályozni a drávántúli magyarság elvesztését úgy nemzeti, erkölcsi, mint anyagi tekintetben.”¹⁰²

A birtokviszonyok megváltoztatásához Zay elengedhetetlennek tartotta a földhitelintézet létrehozását. Szerinte mezőgazdasági hitelszövetkezeteket kell létrehozni és a magyar földművelésügyi miniszternek minden eszközzel segítenie kellett az érintett területek fejlődését. Zay szerint a vitás kérdések megoldására már fel kellett állítani egy központi gazdabírószágot a budapesti tőzsdebírószágot mintájára. A kivándoroltak műveltségének elősegítésére növelni kellett az iskolázottságot. A megfogalmazott határozati javas-

⁹⁸ SZILI, 1995. 41–45. pp.

⁹⁹ Uo. 109. p.

¹⁰⁰ OGT. 1895. 45. p.

¹⁰¹ Pozsega vármegye területén a bevándorlás előtt egy hold földet 40–50 forintért lehetett megvenni. Ezek az árak emelkedtek, hiszen ugyanazt a területet a kereslet megnövekedése után 100–150 forintért lehetett megvásárolni. A kivándorlás után, az 1890. évi népszámlálás adatai alapján már 68.794 magyar élt Horvátország és Szlavónia területén. OGT. 1895. 50. p.

¹⁰² OGT. 1895. 53. p.

latban is ezek a célok szerepeltek. A tárgybeli hozzászólások jelentős része a horvát magyar közjogi viszonyra vonatkozott.¹⁰³

Nem csak a dunántúli megyékből indult meg a kivándorlás az Amerikai Egyesült Államokba. A magyarországi exodus az 1870-es évektől öltött nagyobb mértéket. A kivándorlás jelentőségét mutatja, hogy a minisztertanács is napirendjére vette.¹⁰⁴ A mozgalom a Felvidéken kezdődött. Legfontosabb kivándorlási helyek a következők voltak: Abaúj, Sáros, Szepes, Ung, Zemplén és Szabolcs. Legnagyobb létszámmal a napszámból élők hagyták el az országot. A lakosság figyelmét felhívták arra, hogy a megélhetés külföldön könnyebb. Néhány településen „beiratkozási helyeket” tartottak. Voltak, akik útleveél hiányában is elhagyták az országot.¹⁰⁵ Az állampolgársági ügyek között megtalálható kivándorlási iratok szerint is a megélhetés volt az elsődleges cél. Scheiner Ignác Nathán is ezért kérte az elbocsátását, amelyet a belügyminiszter teljesített.¹⁰⁶

A kivándorlás megakadályozása érdekében bevezetett gazdasági, társadalmi és szociális javaslatok nem vezettek eredményre, ezért a törvényhozásnak kellett megoldani a helyzetet. Az első kivándorlással kapcsolatos jogszabály az 1881:XXXVIII. tc. lett, amely elsősorban a kivándorlási ügynökök tevékenységét érintette. Ilyen feladatot a törvény szerint csak a belügyminiszter engedélyével lehetett folytatni.¹⁰⁷ A kivándorlás érintette a katonai szolgálatot is. A véderőről szóló törvény (1889:VI. tc.) pontosan meghatározta, hogy milyen feltételek mellett kaphatott valaki kivándorlási engedélyt.¹⁰⁸

¹⁰³ A két ország közötti kiegyezési törvény pontosan meghatározta, hogy melyek voltak a horvát autonóm ügyek. Tisza István szerint ezt mindenképp tiszteletben kellett tartani és nem tartotta helyesnek, hogy a magyar állam ilyen ügyekben (pl. oktatás) követelözve lépjen fel. Sággy Gyula határozottan kérte, hogy a kormány lépjen közbe. Ezzel szemben gróf Apponyi Albert kijelentette, hogy a magyar kormány nem avatkozhat be az autonóm ügyekbe. OGT. 1895. 58–61. Az 1868:XXX. tc. történetéhez: HEKA LÁSZLÓ: *A magyar-horvát államközösség alkotmány- és jogtörténete*. Béba Kiadó, Szeged, 2004. 121–127. pp., uő.: *Adalékok Horvátország alkotmánytörténetéhez*. Kiadja a szerző, Szeged, 2001. 168–181. pp., uő.: *Horvát alkotmány- és jogtörténet. II. rész (1848-tól 1918-ig)* JATE Press, Szeged, 2004. 142–167. pp. Heka szerint sem létezett külön horvát állampolgárság. uő.: Az 1868:I., illetve 1868:XXX. törvénycikk. *Jogtudományi Közlöny*, 1997. LII. évf. 3. sz. 134. p., VÖLGYESI LEVENTE: *Bevezetés a magyar alkotmány- és jogtörténet tanulmányozásába*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2000. 55. p.

¹⁰⁴ A kivándorlás megakadályozása végett tárgyalás alá vették a képviselőház 1882. március 18-án elfogadott 1150. és 1169. sz. határozatát. Minisztertanácsi Jegyzőkönyv 29. sz. MOL K 27 (1882. 04. 28.) 27R/30.

¹⁰⁵ SZÁSZI, 1972. 36–43. pp. Kovács Imre ismertette az 1870 és 1914 közötti Amerikába megindult kivándorlás volumenét. KOVÁCS IMRE: *A kivándorlás*. Szolgálat és Írás Munkatársaság, Budapest, 1938. 33. p.

¹⁰⁶ MOL K 150. 1884. I. 10. 23520. jksz. 1501. apsz. Az elbocsátási okirat megtalálható: MOL K 150. 1884. I. 10. 13475. jksz. 1501. apsz. Reich Artbauer Jenő kivándorolt Amerikába. MOL K 150. 1887. I. 10. 9337. jksz. 5620. apsz., MOL K 150. 1886. I. 10. 71461. jksz. 71461. apsz., MOL K 150. 1885. I. 10. 815. jksz. 815. apsz., MOL K 150. 1884. I. 10. 61993. jksz. 13278. apsz., MOL K 150. 1884. I. 10. 18650. jksz. 13278. apsz., MOL K 150. 1880. I. 10. 24142. jksz. 15905. apsz., MOL K 150. 1880. I. 10. 31620. jksz. 15905. apsz., MOL K 150. 1880. I. 10. 15905. jksz. Alapszám nem található. Az ügy 1879-ben indult el. MOL K 150. 1879. I. 10. 408781. jksz. 13772. apsz., MOL K 150. 1879. I. 10. 29318. jksz. 13772. apsz., MOL K 150. 1879. I. 10. 13772. jksz. Alapszám nem volt feltüntetve. Kreter Mihály fiának, Pálnak kivándorlási ügye. MOL K 150. 1884. I. 10. 49067. jksz. 49067. apsz.

¹⁰⁷ A törvényt számos körrendelet egészítette ki a kivándorlási hirdetményekkel, a hajóügynökségekkel stb. kapcsolatban. SZÁSZI, 1972. 83–84. pp. Neményi szerint a megalkotott jogszabályok az ügynökségek ellen irányultak, ettől pedig fontosabb lett volna a birtokviszonyok átalakítása. NEMÉNYI BERTALAN: *A magyar nép állapota és az amerikai kivándorlás*. Athenaeum, Budapest, 1911. 14. p.

¹⁰⁸ A kivándorlás céljából az elbocsátást csak akkor lehetett engedélyezni, ha a hadköteles egyén szüleivel együtt vándorolt ki, vagy ha a tartalékosként szolgáló személy életfenntartásához szükséges volt. Értesíteni kellett az illetékes törvényhatóságot a kivándorlásról, ahol kiállították az elbocsátási okmányokat. Az illetékes helyi tisztviselő véleményével ellátott kérvényt a belügyminiszterhez vagy a horvát bánhoz kellett felterjeszteni. Az ügyet a honvédelmi miniszternek is meg kellett vizsgálnia. A közös hadügyminiszter döntött a közös

A kivándorlás korabeli méretét mutatja, hogy az állampolgársági ügyek többségében elbocsátásról volt szó. A legtöbb esetben a megélhetést biztosító munka elvállalása indította el a kivándorlást, amely átformálta a 19. századi magyar társadalmat.

NORBERT VARGA

THE EFFECT OF DEMOGRAPHIC CHANGING AND EMIGRATION
ONTO THE REGULATION OF HUNGARIAN CITIZENSHIP LAW
IN THE 19TH CENTURY

(Summary)

The bourgeois transformation created the conditions subsequent to which the demand for statutory regulation of citizenship could emerge. There were, however, some important factors that hastened the process of creating the new citizenship law, including the demographic transformation of society and the growing exodus of immigrants mainly from Upper Hungary, Transdanubia and the Székely areas in eastern Transylvania. Indebtedness and the deterioration of economic conditions motivated with large crowds of people to try to find a better life abroad. The fidei-comissum system of property ownership made it even more difficult for families to make ends meet. At the 3rd National Conference of Farmers several speakers raised the need for finding a solution to the economic and social problems caused by the large-scale exodus from Hungary.

hadsereg és a haditengerészet esetében. A kiszabott hadmentességi díjat meg kellett fizetni. A törvény vonatkozó rendelkezéseit összhangba hozták az 1879:L. törvénycikkkel, az első magyar állampolgársági törvénnyel. GERÉB BÉLA (Árapataki): *A kivándorlás és útlevél ügy.* Mezei és Pauker Könyvnyomdájából, Budapest, 1904. 13–15. pp. Ballagi is hasonló véleményen volt a katonai szolgálat és a hadmentességi díj lefizetése tekintetében. BALLAGI GÉZA: *A magyar alkotmány.* Nyomtatta Radil Károly, Sárospatak, 1907. 10. p.

III. Terület és álló népesség.

1. Terület és népesség a legutóbbi három népszámlálás adatai szerint.

Folyó szám	Országrésztörvényhatóság	Terület -km.	Polgári népesség				Katonai népesség	Népsűrűség négyzetkilométerenként a katonaság beszámításánálkülkül				Évi átlagos szaporodás (fogyás...)-%okban		
			1869-ben	1880-ban	1890-ben	1890-ben		1869-ben	1880-ban	1890-ben	1890-ben	1869-1880-ig	1881-1890-ig	
I. Magyarország.														
a) Duna bal partja.														
1	Árva vmegye	2.077	82.364	81.043	84.820	32	30,7	30,8	40,8	40,9	-0,08	0,38		
2	Bars	2.673	137.191	142.691	152.010	144	51,3	58,4	57,9	57,3	0,36	0,69		
3	Esztergom vm.	1.123	67.024	72.166	78.978	1.011	59,7	64,3	60,8	70,7	0,67	0,83		
4	Hont vmegye	2.562	101.908	100.815	107.743	40	39,8	39,4	42,1	42,1	-0,11	0,67		
	Selm.- és Béalab.	88	14.029	15.265	15.280	—	159,4	178,5	173,6	173,6	0,77	0,91		
5	Liptó vmegye	2.236	70.273	74.753	76.850	150	35,1	39,1	34,0	34,1	-0,63	0,28		
6	Nógrád >	4.355	193.260	191.678	214.444	961	45,3	44,0	49,3	49,6	-0,31	1,13		
7	Nyitra >	5.724	359.844	368.605	396.559	438	62,9	64,4	69,9	69,4	0,23	0,73		
8	Pozsony >	4.141	247.709	262.310	278.039	1.519	59,8	68,3	67,9	67,7	0,54	0,66		
	Pozsony	75	46.540	49.006	52.411	3.637	620,3	649,1	698,8	754,0	0,28	0,88		
9	Trencsén vm.	4.620	248.026	244.919	258.789	1.118	53,3	53,0	56,0	56,9	-0,14	0,55		
10	Turóc >	1.150	45.340	45.933	49.970	18	39,3	39,9	43,3	43,6	0,12	0,85		
11	Zólyom >	2.730	98.216	102.500	112.413	510	34,0	37,6	41,2	41,3	0,30	0,53		
	Összesen...	33.576	1.726.330	1.752.049	1.879.515	9.584	51,4	52,2	56,6	56,3	0,14	0,71		
b) Duna jobb partja.														
1	Baranya vm.	5.082	261.643	264.712	288.213	566	51,7	52,8	56,9	57,6	0,11	0,88		
	Pécs	71	23.863	22.702	34.067	1.082	330,1	304,9	479,8	409,9	1,69	1,73		
2	Fejér vm.	4.036	173.551	183.828	194.907	112	48,9	45,6	48,9	48,9	0,52	0,50		
	Székes-Fejérvár	120	22.683	25.612	27.548	1.394	189,6	213,4	229,6	241,2	1,10	0,73		
3	Győr vm.	1.636	83.002	88.512	92.992	32	62,6	66,3	69,6	69,6	0,52	0,50		
	Győr	43	20.085	20.981	22.795	1.161	445,2	466,3	506,6	532,4	0,42	0,83		
4	Komárom vm.	2.914	129.116	133.501	146.428	1.455	44,3	47,6	50,9	50,7	0,65	0,55		
	Komárom	30	12.256	13.108	13.070	3.357	408,6	436,9	435,9	547,8	0,61	-0,02		
5	Moson vm.	2.041	79.846	85.961	85.050	521	39,1	42,1	41,7	41,0	0,67	-0,11		
6	Somogy vm.	6.531	287.555	307.448	326.835	1.187	44,9	47,1	50,6	50,2	0,61	0,61		
7	Sopron >	3.174	208.946	222.565	232.339	195	65,8	70,1	73,2	73,3	0,58	0,43		
	Sopron	138	21.168	22.222	27.213	2.930	153,7	174,6	204,6	222,1	0,87	1,66		
8	Tolna vm.	3.843	220.740	234.643	252.098	539	60,6	64,4	69,3	69,4	0,64	0,72		
9	Vas >	5.035	331.706	360.590	390.371	1.532	63,9	71,6	77,6	77,2	0,76	0,80		
10	Veszprém vm.	4.167	201.431	208.487	215.280	507	48,3	50,0	51,7	51,8	0,31	0,32		
11	Zala vm.	5.132	333.237	359.984	404.689	1.058	65,1	70,3	79,6	79,2	0,76	1,18		
	Összesen...	43.460	2.411.318	2.566.040	2.753.900	17.328	55,3	59,1	63,4	63,8	0,57	0,71		
c) D.-Tisza köze.														
1	Bács-Bodrog vm.	9.569	491.814	511.437	573.114	681	51,4	53,5	59,9	60,6	0,36	1,13		
	Baja	67	18.110	18.241	19.485	388	208,2	221,2	224,0	228,4	0,55	0,15		
	Szabadka	956	56.823	61.367	72.737	789	58,0	64,2	76,1	78,9	0,78	1,71		
	Ujvidék	159	19.134	21.325	24.717	463	120,3	134,1	155,5	158,4	1,90	1,49		
	Zombor	308	24.309	24.693	26.435	507	78,9	80,3	85,8	87,3	0,14	0,68		
2	Csongrád vm.	1.837	95.886	102.314	120.296	136	52,2	55,7	65,5	65,6	0,65	1,48		
	H.-M.-Vásárh.	761	49.153	52.424	55.475	151	64,6	68,9	72,9	73,1	0,59	0,57		
	Szeged	316	70.179	73.875	86.569	1.841	86,0	90,3	104,9	107,1	0,44	1,51		
3	Havás vm.	3.378	208.940	208.933	233.785	1.860	54,1	54,1	60,3	60,3	0,90	1,68		
4	J.-N.-K.-Szolnok	5.374	258.533	278.443	319.475	688	48,7	51,6	59,3	59,4	0,68	1,35		
5	P.-P.-S.-K.-Kiu.	11.531	534.548	583.094	684.393	1.292	46,4	50,6	59,3	59,3	0,79	1,61		
	Budapest	201	270.885	380.551	491.938	13.825	1.346,1	1.783,8	2.447,5	2.516,2	2,94	3,16		
	Kocskemet	873	41.195	44.887	48.498	1.107	47,3	51,4	55,9	56,8	0,78	0,78		
	Összesen...	36.350	2.130.614	2.313.354	2.754.812	23.702	58,0	61,6	75,8	76,4	0,80	1,69		
d) Tisza j. partja.														
1	Ahánj-Torna vm.	3.167	165.784	152.475	151.000	66	52,4	48,1	47,9	47,5	-0,76	-0,10		
	Kassa	93	21.742	26.097	28.884	3.251	238,8	280,6	310,0	345,9	1,07	1,02		
2	Bereg vm.	3.724	159.447	153.377	179.455	691	42,8	41,2	48,5	48,4	-0,35	1,58		
3	Borsod >	3.423	193.066	193.339	216.794	2.200	56,9	56,6	63,2	63,9	0,94	1,13		
4	Gömör >	4.275	173.438	169.064	174.810	585	40,6	39,6	40,9	41,0	-0,23	0,34		
5	Sáros >	3.822	175.292	163.013	168.021	1.012	45,0	44,0	44,0	44,2	-0,39	0,90		
6	Szepes >	3.605	175.061	172.381	163.291	1.761	48,6	48,0	45,3	45,8	-0,11	-0,57		
7	Üng. >	5.053	130.032	126.707	135.247	2.086	42,6	41,3	44,4	45,0	-0,24	0,65		
8	Zemplén vm.	6.302	295.618	277.575	299.187	898	46,9	44,1	47,3	47,6	-0,67	0,73		
	Összesen...	31.460	1.489.480	1.440.028	1.516.699	12.500	47,9	45,4	48,2	48,6	-0,31	0,53		

Terület és népesség a legutóbbi három népszámlálás adatai szerint.

Folyó szám	Ország rész, törvényhatóság	Terület km.	Polgári népesség				Katonai népesség	Népsűrűség négyzetkilométerenként a katonaság beszámítása nélkül				Évi átlagos szaporodás (fogynak —) ‰-okban			
			1890-ben					1890-ben				1890-1891		1891-1892	
			1880-ban	1890-ban	1890-ben	1890-ben		1880-ban	1890-ban	1890-ban	1890-ban	1890-ban	1891-ben	1892-ben	
e) Tisza bal partja.															
1	Békés vmegye ...	3.558	212.973	229.757	258.386	819	59,9	64,6	72,6	72,9	0,69	1,18			
2	Bihar ...	10.914	472.200	410.510	478.147	341	48,3	38,2	43,8	43,8	-1,26	1,29			
	Nagy-Váradi ...	48	28.008	31.824	38.557	2.193	597,0	652,3	803,3	849,0	0,80	2,10			
3	Hajdú vmegye ...	2.396	119.548	122.207	134.038	52	40,6	51,0	55,9	56,0	0,20	0,92			
	Doboz ...	957	46.111	51.122	58.940	2.012	48,2	53,4	59,5	61,0	0,04	1,05			
4	Máramaros vm.	10.556	220.500	227.430	268.281	574	21,3	22,0	25,0	26,0	0,26	1,07			
5	Szabolcs vmegye ...	4.917	218.791	214.008	244.945	230	44,5	43,6	49,9	49,0	-0,06	1,04			
6	Szatmár ...	6.309	280.530	273.384	303.032	202	40,1	43,5	48,0	48,1	-0,06	1,04			
	Szatmár-Németi ...	189	18.353	19.708	20.756	482	100,3	107,7	113,5	115,9	0,65	0,57			
7	Szilágy vmegye ...	3.429	196.108	170.029	191.167	183	54,0	43,0	52,7	52,7	-1,31	1,18			
8	Ugocsa ...	1.191	67.498	65.377	75.461	25	56,7	54,0	63,4	63,4	-0,29	1,42			
	Összesen ...	44.456	1.891.316	1.820.855	2.069.690	7.113	42,6	41,0	48,6	48,7	-0,05	1,29			
f) Tisza-M. szöge.															
1	Arad vármegye ...	6.331	289.331	270.668	301.545	230	45,7	42,8	47,0	47,7	-0,61	1,09			
	Arad ...	112	32.725	35.556	42.652	1.030	292,2	317,5	375,5	390,0	0,79	1,09			
2	Csanád vmegye ...	1.618	94.658	100.011	130.575	688	58,5	67,4	80,7	81,1	1,29	1,82			
3	K.-Szörény ...	9.750	378.077	382.530	407.835	1.732	38,5	39,2	41,8	42,0	0,11	0,64			
4	Temes ...	6.878	359.009	340.715	375.296	1.735	52,2	49,5	54,0	54,8	-0,48	0,90			
	Temesvár ...	36	32.228	33.694	39.884	3.554	805,1	935,9	1.107,9	1.200,0	0,41	1,70			
	Verecz ...	197	21.095	22.329	21.850	262	107,1	113,4	111,0	112,3	0,32	0,21			
5	Torontál vmegye ...	9.409	529.540	509.682	570.802	875	56,9	54,2	60,7	60,8	-0,33	1,13			
	Pücsöny ...	113	10.888	17.127	17.048	341	149,5	151,6	158,9	161,8	0,18	0,41			
	Összesen ...	34.444	1.753.506	1.721.312	1.907.596	11.027	50,9	50,0	55,4	55,7	-0,17	1,09			
g) Erdély.															
1	Alba-Fehér vm.	3.576	188.702	178.021	193.072	2.138	52,8	49,8	54,0	54,0	-0,53	0,82			
2	B.-Naszód vm. ...	4.014	96.339	95.017	104.737	1.387	24,0	23,7	20,1	20,4	-0,18	0,98			
3	Brassó vármegye ...	1.304	83.567	83.939	86.777	2.630	46,3	44,5	48,1	49,0	0,05	0,33			
4	Csik ...	4.493	107.285	110.940	114.110	189	23,0	24,7	25,4	25,5	0,31	0,28			
5	Fogaras ...	1.875	86.843	84.571	88.217	608	40,4	45,1	47,1	47,4	-0,25	0,42			
6	Háromszék vm.	3.556	125.381	125.277	130.008	281	35,4	35,2	36,6	36,6	-0,04	0,37			
7	Hunyad ...	6.932	257.459	248.404	267.895	984	37,1	35,8	38,7	38,8	-0,32	0,76			
8	Kis-Küküllő ...	1.640	100.161	92.214	101.045	288	60,9	56,0	61,4	61,6	-0,75	0,92			
9	Kolozs vm. ...	5.019	177.883	168.384	192.443	46	35,2	33,2	38,9	38,4	-0,61	1,46			
	Kolozsvár ...	130	26.382	29.923	32.750	2.102	202,9	230,2	252,0	268,1	1,16	0,91			
10	Maros-Torda ...	4.291	152.949	146.116	163.648	88	35,6	34,1	38,7	38,2	-0,42	1,14			
	M.-Vásárhely ...	33	12.078	12.883	14.212	1.052	381,2	390,4	430,7	462,5	0,15	0,49			
11	N.-Küküllő vm.	3.110	137.193	132.454	135.312	623	44,1	42,6	43,6	43,7	-0,32	0,21			
12	Szeben vm. ...	3.814	145.523	141.627	148.798	3.846	43,9	42,7	44,9	46,0	-0,25	0,29			
13	Sz.-Doboka vm.	5.150	210.597	193.677	217.550	210	40,9	37,6	42,2	42,3	-0,76	1,15			
14	T.-Aranyos ...	3.370	137.856	137.031	150.564	40	40,9	40,7	44,7	44,7	-0,05	0,45			
15	Udvarhely ...	3.418	105.367	105.520	110.132	377	30,9	30,9	32,2	32,3	0,00	0,38			
	Összesen ...	55.731	2.152.905	2.084.048	2.251.216	16.710	38,6	37,4	40,1	40,7	-0,30	0,78			
Magyarország¹⁾															
		270.750	13.581.245	13.729.022	15.127.091	98.043	48,2	49,3	54,0	54,0	0,11	0,09			
II. Fiume v. és ker.															
		20	17.884	20.981	20.494	843	912,0	1.070,0	1.501,8	1.547,8	1,46	3,47			
III. Horv.-Szlavon-országok.															
1	Belovár-K. vm.	5.047	206.345	219.539	266.210	1.391	40,9	43,5	53,7	53,0	0,56	1,05			
2	Lika-Krbava vm.	6.211	185.281	174.289	180.978	897	29,8	28,1	30,8	30,9	-0,56	0,92			
3	Modrus-Fünne ...	4.878	205.837	203.179	220.620	230	42,2	41,0	45,9	45,8	-0,12	0,83			
4	Pozsega várm. ...	4.981	184.274	166.512	202.836	874	33,2	33,7	41,0	41,2	0,12	1,09			
5	Szerém ...	6.860	281.267	296.878	347.022	3.679	40,9	43,2	50,5	51,0	0,50	1,57			
6	Vasvár ...	2.521	213.275	229.063	258.006	1.169	84,0	90,0	102,4	102,8	0,65	1,20			
7	Vardó ...	4.808	168.788	165.025	196.839	494	35,2	34,4	41,0	41,1	-0,21	1,77			
	Eszék ...	57	17.247	18.301	19.778	1.706	303,6	319,3	347,0	376,0	0,49	0,88			
8	Zágráb vmegye ...	7.178	376.027	391.481	440.728	2.539	52,4	54,3	62,2	62,6	0,37	1,33			
	Zágráb ...	39	19.857	28.388	37.529	2.739	691,7	880,3	1.137,2	1.220,2	3,30	2,83			
	Összesen ...	42.531	1.835.198	1.892.499	2.186.410	15.517	43,2	44,3	51,4	51,8	0,27	1,05			
Magyarbirodalom															
		322.810	15.417.327	15.642.162	17.340.398	113.383	47,4	48,6	54,8	54,8	0,16	1,09			

¹⁾ A törvényhatóságok egyes tételei és a főösszeg közt mutatkozó különbséget annak ered, hogy Magyarország részletesen felmérve még nincs, tehát valamilyen új terület felosztás alkalmával új különbségek merülnek fel, amelyek a teljes kiterjedések szerint nem ismert területeknek ide-oda osztásával származnak; az egész országnak elfoglalt terület, nagyságát pedig nem lévén csökkenést egyre változtatni, a főösszeg változatlanul hagyatott.

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/htm/018.htm> <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/htm/019.htm> Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. *Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 18-19. pp.*

3. A Magyarbirodalom összes tényleges — polgári és katonai — népessége a legutóbbi három népszámlálás szerint.

Ország rész	A Magyarbirodalom népessége az					
	1869-ik		1880-ik		1890-ik	
	évi népszámlálás szerint					
	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban
I. Polgári népesség.						
Magyarország	13,561.245	87 ^o 00	13,728.622	87 ^o 77	15,133.494	87 ^o 23
Fiume város és kerülete	17.884	0 ^o 12	20.981	0 ^o 13	29.494	0 ^o 17
Horvát-Szlavonországok	1,838.198	11 ^o 02	1,892.499	12 ^o 10	2,186.410	12 ^o 00
Összesen	15,417.327	100 ^o 00	15,642.102	100 ^o 00	17,349.398	100 ^o 00
II. Katonai népesség.						
Magyarország	84.176	91 ^o 37	83.708	86 ^o 16	98.033	85 ^o 70
Fiume város és kerülete	7.952	8 ^o 63	653	0 ^o 67	843	0 ^o 74
Horvát-Szlavonországok			12.796	13 ^o 17	15.517	13 ^o 56
Összesen	92.128	100 ^o 00	97.157	100 ^o 00	114.393	100 ^o 00
III. Polgári és katonai népesség együtt.						
Magyarország	13,645.421	87 ^o 08	13,812.330	87 ^o 70	15,231.527	87 ^o 22
Fiume város és kerülete	1,864.084	12 ^o 02	21.634	0 ^o 14	30.337	0 ^o 17
Horvát-Szlavonországok			1,905.295	12 ^o 16	2,201.927	12 ^o 01
Összesen	15,509.455	100 ^o 00	15,739.259	100 ^o 00	17,463.791	100 ^o 00

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatisztikaiEvkonyv/1894/htm/022.htm> Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. *Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 22. p.*

4. A Magyarbirodalom jogi népessége 1890-ben.

A jogi népesség részletezése	Magyarországi		Fiumei		Horvát-Szlavon-országi		E g y ü t t	
	I l l e t ö s ö g ü							
	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban
1. Polgári népesség:								
A Magyarbirodalomban tartózkodott	15,083.212	97,41	15.192	89,25	2,059.413	97,49	17,157.817	97,41
Ausztriában tartózkodott	190.996	1,23	1.485	8,73	14.857	0,70	207.338	1,17
Egyéb külföldön tartózkodott	90.786	0,59	193	1,13	19.864	0,94	110.843	0,63
Összesen	15,364.994	99,23	16.870	99,11	2,094.134	99,13	17,475.998	99,21
2. Katonai népesség, cs. és kir. hadse- reg, hadi tengerészet, m. kir. hon- védség és csendőrség	119.861	0,77	152	0,89	18.297	0,87	188.310	0,79
Mindössze	15,484.855	100,00	17.022	100,00	2,112.431	100,00	17,614.308	100,00

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/htm/023.htm> Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. *Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 23. p.*

IV. Népesedési mozgalom.
1. Házasságkötések 1881-től 1893-ig.)
 a) Abszolút számokban.

Év	Kötött házasságok	Felbontott házasságok			Házasságok többlete	Év	Kötött házasságok	Felbontott házasságok			Házasságok többlete
		halál	elválás	összesen				halál	elválás	összesen	
I. Magyarország.					III. Horvát-Szlavonországek.						
1881	137.025	112.112	1.060	113.181	23.844	1881	20.523	14.764	10	14.774	5.749
1882	141.944	103.890	983	104.862	37.082	1882	21.678	14.104	17	14.121	7.557
1883	145.004	104.784	946	105.620	39.324	1883	22.357	14.204	10	14.214	8.143
1884	144.416	102.688	1.047	103.735	40.681	1884	22.723	14.395	16	14.411	8.312
1885	142.367	106.088	987	107.055	34.712	1885	22.517	14.844	5	14.849	7.668
Átl. 1881-85	142.151	100.024	998	107.022	35.129	Átl. 1881-85	21.960	14.462	12	14.474	7.480
1886	139.729	103.545	845	104.390	35.339	1886	20.658	13.957	17	13.974	6.684
1887	132.890	105.582	909	106.581	26.309	1887	18.817	14.679	1	14.680	4.137
1888	138.900	107.513	1.162	108.675	30.225	1888	19.683	15.686	3	15.689	3.994
1889	122.231	99.143	1.113	100.256	21.975	1889	18.048	15.644	14	15.658	2.390
1890	123.549	109.097	1.122	110.219	13.330	1890	18.783	17.642	14	17.656	1.107
Átl. 1886-90	131.360	104.976	1.043	106.024	25.336	Átl. 1886-90	19.194	15.521	10	15.531	3.663
1891	131.128	107.406	1.038	108.494	22.634	1891	19.269	15.833	19	15.852	3.417
1892	141.059	107.132	1.287	108.419	32.640	1892	21.274	13.429	18	13.447	7.827
1893	144.159	102.481	1.320	103.801	40.358	1893	22.016	16.716	18	16.734	5.282
II. Fiume város és kerülete.					IV. Magyarbirodalom (polgári népesség)						
1881	185	133	1	134	51	1881	157.733	127.009	1.080	128.089	29.644
1882	217	162	1	163	54	1882	163.839	118.165	981	119.146	44.693
1883	248	181	—	181	67	1883	167.609	119.119	956	120.075	47.534
1884	265	188	—	188	77	1884	167.404	117.269	1.063	118.332	49.072
1885	285	166	1	167	118	1885	165.169	121.698	973	122.671	42.498
Átl. 1881-85	240	165	1	166	74	Átl. 1881-85	164.351	120.651	1.011	121.662	42.689
1886	237	282	—	282	5	1886	160.674	117.784	862	118.646	42.028
1887	304	198	—	198	106	1887	151.511	120.459	1.000	121.459	30.052
1888	208	199	—	199	109	1888	158.881	123.391	1.185	124.556	34.325
1889	245	189	1	190	55	1889	140.524	114.976	1.128	116.104	24.420
1890	276	228	1	224	52	1890	142.588	126.962	1.137	128.099	14.489
Átl. 1886-90	232	217	—	217	65	Átl. 1886-90	150.336	120.714	1.059	121.773	29.063
1891	323	238	—	238	85	1891	150.720	123.477	1.107	124.584	26.136
1892	311	212	—	212	99	1892	162.644	125.773	1.305	127.078	35.566
1893	308	203	1	204	104	1893	166.483	119.400	1.339	120.739	45.744

*) Az itt közölt számokban a katonai lelkészek előtt kötött házasságok nincsenek beforralva. Ezen házasságok száma 1881-től fogva, a mely évtől kezdve az adatok rendelkezésünkre állnak, következő volt: 1883-ban 47, 1884-ben 124, 1885-ben 130, 1886-ban 119, 1887-ben 113, 1888-ban 89, 1889-ben 95, 1890-ben 95, 1891-ben 105, 1892-ben 68 és 93-ban 28; — a felbontott házasságokról nincsenek adataink.

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/htm/045.htm> Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. *Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. II.* Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 45. p.

2. Összes születések 1881-től 1893-ig az élve és halva, továbbá a törvényes és törvénytelen születések megkülönböztetésével.

Országrészt, év	Törvényes születések			Törvénytelen születések						Együtt			Ezer főre vetítve	
	fiú	leány	együtt	fiú		leány		együtt		fiú	leány	összesen		
				szám	%	szám	%	szám	%					szám
a) Élve születettek.														
Magyarország	1881	281.200	265.870	547.070	24.083	1%	23.036	1%	47.119	1%	305.470	288.935	594.414	43%
	1882	269.561	272.550	542.111	25.403	8%	24.227	8%	48.654	8%	314.985	297.077	612.062	44%
	1883	260.628	281.682	542.310	27.731	7%	25.128	8%	50.856	8%	322.350	306.700	629.110	45%
	1884	305.149	280.700	585.849	21.578	8%	20.231	8%	41.809	8%	332.007	315.921	647.928	46%
	1885	301.820	287.680	589.500	27.894	8%	26.361	8%	54.255	8%	329.231	314.920	644.151	46%
	Átlag 1881-85	291.915	278.561	570.476	26.014	8%	25.001	8%	51.015	8%	320.925	304.556	625.481	44%
	1886	311.023	295.290	606.313	28.055	8%	26.573	8%	54.650	8%	330.078	322.171	652.249	46%
	1887	301.030	289.670	590.700	27.398	8%	27.073	8%	54.411	8%	321.456	316.689	638.147	46%
	1888	301.760	289.868	591.628	27.682	8%	26.781	8%	54.416	8%	322.582	316.642	639.224	46%
	1889	307.902	292.221	599.223	28.382	8%	27.227	8%	55.409	8%	325.387	319.438	644.825	46%
1890	286.886	272.722	559.608	27.702	8%	26.851	8%	54.553	8%	314.200	299.620	613.820	43%	
Átlag 1886-90	292.729	287.061	579.790	27.881	8%	26.960	8%	54.784	8%	320.269	314.224	634.493	43%	
1891	292.404	286.343	578.747	29.228	8%	28.437	8%	57.665	8%	314.632	314.780	629.412	43%	
1892	289.755	275.116	564.871	28.471	8%	26.800	8%	53.601	8%	312.246	302.909	615.155	43%	
1893	310.159	294.227	604.386	23.668	8%	28.082	8%	57.651	8%	329.921	322.310	652.231	42%	
Flume v. és kerülete	1881	389	350	735	40	0%	15	11%	53	10%	429	379	808	37%
	1882	469	382	851	62	11%	46	10%	108	11%	624	438	1062	43%
	1883	451	422	873	66	11%	57	11%	109	10%	497	489	986	43%
	1884	491	497	988	43	9%	60	10%	123	11%	554	557	1.111	43%
	1885	350	303	653	39	8%	63	11%	114	9%	573	468	1.041	40%
	Átlag 1881-85	405	352	757	52	10%	54	11%	106	10%	417	486	903	37%
	1886	350	300	650	67	10%	73	12%	135	11%	413	372	785	36%
	1887	361	349	710	69	10%	61	10%	143	11%	443	410	853	37%
	1888	399	372	771	71	10%	82	12%	156	11%	473	451	924	38%
	1889	340	381	721	88	12%	76	11%	163	11%	428	460	888	38%
1890	378	333	711	72	11%	73	12%	145	11%	450	406	856	37%	
Átlag 1886-90	385	317	702	76	11%	73	11%	149	11%	461	420	881	37%	
1891	511	500	1.011	103	14%	85	12%	188	13%	714	674	1.388	43%	
1892	378	376	754	72	11%	81	13%	159	12%	650	663	1.313	43%	
1893	605	595	1.200	90	12%	87	12%	177	12%	695	682	1.377	43%	
Horvát-Szlavonországok	1881	39.680	37.260	76.940	2.425	6%	2.295	6%	4.720	6%	42.108	39.561	81.669	42%
	1882	40.556	38.287	78.843	2.518	5%	2.317	5%	4.835	5%	43.051	40.694	83.745	42%
	1883	42.991	40.551	83.542	2.681	6%	2.453	5%	5.031	5%	45.575	43.001	88.576	42%
	1884	41.350	41.639	82.989	2.689	6%	2.570	6%	5.263	5%	47.030	44.215	91.245	43%
	1885	41.062	42.570	83.632	2.714	5%	2.637	6%	5.251	6%	47.616	45.113	92.729	43%
	Átlag 1881-85	42.492	40.071	82.563	2.593	6%	2.486	5%	5.022	5%	46.078	42.600	88.678	41%
	1886	46.966	41.687	88.653	2.845	5%	2.840	6%	5.681	5%	49.750	47.133	96.883	42%
	1887	45.910	43.686	89.596	2.763	5%	2.662	5%	5.416	5%	48.732	46.318	95.050	42%
	1888	45.928	43.702	89.630	2.774	5%	2.681	5%	5.455	5%	48.702	46.341	95.043	42%
	1889	46.029	44.512	90.541	2.881	5%	2.761	5%	5.642	5%	49.510	47.303	96.813	42%
1890	41.513	39.290	80.803	2.780	6%	2.558	6%	5.344	6%	41.390	41.838	83.228	39%	
Átlag 1886-90	45.001	43.161	88.162	2.808	6%	2.592	5%	5.510	5%	48.190	45.863	94.053	41%	
1891	45.827	43.301	89.128	2.811	6%	2.762	5%	5.573	5%	48.338	46.063	94.401	41%	
1892	43.905	41.711	85.616	2.695	6%	2.331	5%	5.227	5%	46.004	44.212	90.216	41%	
1893	40.142	43.090	83.232	2.876	6%	2.566	6%	5.232	5%	48.318	45.935	94.253	42%	
Magyarbíróság	1881	321.465	303.181	624.646	26.551	7%	25.394	7%	51.945	7%	318.010	328.879	646.889	43%
	1882	320.579	311.529	632.108	27.884	7%	26.590	7%	54.474	7%	328.568	328.110	656.678	43%
	1883	340.073	322.615	662.688	28.268	7%	27.638	7%	55.896	7%	328.431	350.253	718.684	45%
	1884	340.900	301.295	642.195	30.210	7%	28.887	8%	59.077	7%	320.200	260.760	580.960	45%
	1885	347.232	320.713	667.945	30.157	7%	28.930	8%	59.138	8%	327.490	329.701	657.191	45%
	Átlag 1881-85	337.872	320.047	657.919	28.052	7%	27.493	7%	54.947	7%	321.521	317.512	639.033	43%
	1886	358.478	310.389	668.867	30.963	7%	29.793	8%	59.756	8%	329.411	370.176	719.587	45%
	1887	350.690	333.911	684.601	30.238	7%	29.736	8%	59.969	8%	320.233	363.047	713.280	44%
	1888	351.477	334.182	685.659	30.480	7%	29.541	8%	60.027	8%	321.057	363.079	714.136	44%
	1889	351.271	337.517	688.788	31.354	8%	30.111	8%	61.168	8%	326.625	367.401	734.026	44%
1890	323.870	313.593	637.463	30.569	8%	29.482	8%	60.042	8%	329.230	312.077	641.307	40%	
Átlag 1886-90	348.701	331.672	680.373	30.718	8%	29.735	8%	60.453	8%	329.413	321.407	650.820	43%	
1891	343.542	320.291	663.833	32.142	8%	31.281	8%	63.426	8%	320.684	301.518	622.202	42%	
1892	334.261	317.400	651.661	31.239	8%	29.808	8%	60.747	8%	326.600	316.914	643.514	40%	
1893	357.200	337.561	694.761	32.271	8%	30.736	8%	62.960	8%	329.434	328.687	658.121	40%	
Katonaság ¹⁾	1883	105	119	224	—	—	—	—	—	105	119	224	—	
	1884	135	107	242	—	—	—	—	—	185	108	293	—	
	1885	199	199	398	—	—	1	0%	—	159	109	268	—	
	Átlag 1883-85	146	142	288	—	—	—	—	—	183	127	310	—	
	1886	130	117	247	—	—	—	—	—	131	117	248	—	
	1887	152	101	253	—	—	2	1%	—	154	109	263	—	
	1888	125	102	227	—	—	2	1%	—	127	104	231	—	
	1889	114	110	224	—	—	1	0%	—	116	111	227	—	
	1890	98	90	188	—	—	—	—	—	98	90	188	—	
	Átlag 1886-90	131	104	235	—	—	—	—	—	126	105	231	—	
1891	96	116	212	—	—	—	—	—	96	118	214	—		
1892	90	104	194	—	—	—	—	—	90	104	194	—		
1893	114	96	210	—	—	—	—	—	116	86	201	—		

¹⁾ Az egész Magyarbíróságon a katonaság beszámlálásával együtt ezer lakosra átlag születés: 1883-ban 41%, 1884-ban 41%, 1885-ben 41%, 1886-ban 41%, 1887-ben 40%, 1888-ban 40%, 1889-ben 40%, 1890-ben 36%, 1891-1890 átlagában 38%, 1891-ben 38%, 1892-ben 36%, 1893-ban 39%.

21. A népesség számának évenkénti alakulása.

a) 1881—1890-ig a természetes szaporodás s a be- és kivándorlás különbözetének tekintetbe vételével.)

Év	A kiszámított népesség									
	Magyarországon		Fiumében		Horv.-Szlav.-országban		Magyarbíróságban			
	polgári népesség						a katonaság			
							beszámítása nélkül		beszámításával	
	az év		az év		az év		az év		az év	
	elején	közepén	elején	közepén	elején	közepén	elején	közepén	elején	közepén
1881	13,728.622	13,772.913	20.981	21.345	1,892.499	1,904.691	15,642.102	15,698.949	15,739.259	15,797.156
1882	13,817.204	13,861.471	21.709	22.099	1,916.883	1,929.620	15,755.796	15,813.190	15,855.053	15,919.497
1883	13,905.737	13,983.845	22.489	22.878	1,942.357	1,955.107	15,870.583	15,961.880	15,971.940	16,064.053
1884	14,061.952	14,155.708	23.266	23.702	1,967.857	1,982.105	16,053.075	16,161.515	16,156.184	16,265.422
1885	14,249.464	14,328.424	24.138	24.577	1,996.353	2,013.420	16,269.955	16,366.421	16,374.680	16,471.942
Átlag 1881—85	13,952.596	14,020.472	22.516	22.920	1,943.190	1,956.989	15,918.302	16,000.381	16,019.419	16,103.614
1886	14,407.384	14,492.796	25.015	25.328	2,030.487	2,050.834	16,462.886	16,568.958	16,570.203	16,676.091
1887	14,578.209	14,638.413	25.640	26.130	2,071.181	2,088.302	16,675.030	16,752.845	16,782.859	16,861.429
1888	14,698.617	14,772.650	26.620	27.170	2,105.423	2,121.252	16,830.660	16,921.081	16,939.999	17,031.240
1889	14,846.682	14,939.528	27.737	28.308	2,137.082	2,153.624	17,011.501	17,121.460	17,122.481	17,233.295
1890	15,032.374	15,082.934	28.879	29.187	2,170.167	2,178.288	17,231.420	17,290.409	17,344.111	17,403.950
Átlag 1886—90	14,712.653	14,785.264	26.778	27.226	2,102.868	2,118.460	16,842.299	16,930.950	16,951.931	17,041.185

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatisztikaiEvkonyv/1894/htm/065.htm> Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 65. p.

13. Halálózások 1881-1901-ig, különös tekintettel a gyermekhalálózásokra.

Év	Megtaláltak összesen			Ezer főre vetítve	A halálózások közt volt gyermekhalálózás 5 éven alatti							
	fő	nő	együtt		szám szerint			% á b a n				
					fő	leány	együtt	fő	leány	együtt		
I. Magyarország.												
1881	250.138	232.711	482.849	75	125.648	112.811	238.459	50%	49%	49%	83%	40%
1882	253.119	241.457	494.576	76	140.085	121.739	261.824	51%	51%	50%	41%	43%
1883	252.664	217.367	470.031	72	119.265	103.164	222.429	50%	47%	49%	39%	35%
1884	226.737	212.336	439.073	71	118.021	103.889	221.910	52%	48%	50%	35%	32%
1885	230.810	225.551	456.361	72	125.134	113.152	238.286	53%	50%	51%	36%	37%
Átlag 1881-1885	240.892	225.885	466.777	73	125.526	111.507	237.033	52%	49%	50%	36%	37%
1886	238.711	228.760	467.471	72	123.517	116.536	240.053	51%	50%	52%	35%	37%
1887	228.566	216.220	444.786	71	111.765	120.077	231.842	50%	52%	51%	45%	42%
1888	244.911	233.265	478.176	72	122.071	115.820	237.891	50%	49%	50%	36%	38%
1889	226.956	210.291	437.247	70	121.265	108.525	229.790	51%	49%	52%	37%	35%
1890	248.163	241.377	489.540	73	121.585	119.312	240.897	51%	49%	51%	38%	41%
Átlag 1886-1890	243.520	233.789	477.309	72	122.095	117.650	239.745	51%	50%	52%	40%	38%
1891	257.143	250.410	507.553	73	142.067	125.366	267.433	55%	50%	52%	42%	41%
1892	265.014	262.256	527.270	74	139.122	139.456	278.578	52%	50%	53%	41%	45%
1893	244.151	224.527	468.678	71	133.168	117.098	250.266	54%	49%	52%	39%	37%
II. Fiume város és kerülete.												
1881	273	359	632	21	178	391	569	50%	50%	53%	40%	43%
1882	417	411	828	37	297	297	594	56%	50%	53%	47%	45%
1883	424	430	854	37	297	297	594	55%	50%	53%	45%	42%
1884	430	451	881	37	292	299	591	51%	46%	48%	40%	38%
1885	470	446	916	37	275	297	572	58%	48%	52%	40%	42%
Átlag 1881-1885	425	418	843	36	284	292	576	55%	48%	51%	45%	43%
1886	613	502	1.115	47	365	263	628	49%	44%	47%	49%	47%
1887	443	376	819	35	242	210	452	54%	48%	51%	37%	37%
1888	464	401	865	31	229	208	437	49%	50%	49%	35%	32%
1889	462	440	902	31	259	224	483	55%	51%	53%	34%	34%
1890	691	702	1.393	44	338	335	673	56%	50%	50%	40%	40%
Átlag 1886-1890	601	600	1.201	37	250	251	501	53%	50%	50%	40%	40%
1891	550	508	1.058	36	278	263	541	49%	52%	51%	38%	39%
1892	483	472	955	31	210	210	420	49%	45%	47%	47%	47%
1893	596	511	1.107	37	310	281	591	52%	52%	52%	41%	41%
III. Horvát-Szlavonországok.												
1881	80.565	28.711	109.276	31	15.432	13.506	28.938	50%	47%	48%	36%	35%
1882	90.892	29.388	120.280	31	15.839	14.654	30.493	51%	48%	50%	36%	36%
1883	33.483	31.587	65.070	30	17.551	15.078	32.629	50%	49%	51%	35%	37%
1884	33.180	31.615	64.795	32	17.509	15.371	32.880	52%	48%	50%	34%	36%
1885	31.011	29.573	60.584	30	15.070	14.012	30.102	53%	47%	49%	35%	32%
Átlag 1881-1885	51.777	20.194	71.971	30	16.411	14.657	31.068	51%	48%	50%	36%	35%
1886	29.895	28.581	58.476	28	16.033	14.301	30.334	50%	50%	51%	32%	31%
1887	31.939	30.800	62.739	30	17.021	15.812	32.833	55%	50%	53%	34%	35%
1888	33.321	32.066	65.387	30	17.433	15.516	32.949	52%	48%	50%	37%	34%
1889	35.305	32.414	67.719	30	17.602	15.474	33.077	53%	47%	50%	37%	31%
1890	36.416	35.485	71.901	30	18.408	16.219	34.627	50%	48%	48%	41%	40%
Átlag 1886-1890	32.974	31.894	64.868	30	17.418	15.361	32.779	52%	48%	50%	36%	34%
1891	36.400	35.722	72.122	32	19.612	17.611	37.223	53%	49%	51%	40%	39%
1892	43.697	43.292	86.989	32	25.582	21.907	47.489	50%	50%	52%	40%	40%
1893	37.908	36.748	74.656	32	19.612	17.479	37.091	51%	47%	49%	40%	39%
IV. Magyarbirtalom (polgári népesség)												
1881	281.076	261.804	542.880	74	141.399	125.998	267.397	50%	48%	49%	38%	38%
1882	290.288	271.351	561.639	75	136.159	139.399	275.558	50%	51%	52%	41%	42%
1883	280.501	249.374	529.875	72	136.373	119.350	255.723	51%	47%	49%	37%	36%
1884	251.363	241.400	492.763	71	135.716	119.155	254.871	52%	48%	50%	35%	34%
1885	268.391	253.572	521.963	72	141.493	127.511	269.004	52%	49%	51%	37%	36%
Átlag 1881-1885	279.092	256.501	535.593	73	142.222	126.365	268.587	52%	49%	50%	36%	37%
1886	260.219	251.936	512.155	71	115.680	130.099	245.779	54%	50%	52%	37%	36%
1887	290.318	277.865	568.183	73	142.566	135.110	277.676	50%	52%	51%	42%	41%
1888	278.680	265.792	544.472	72	149.722	131.548	281.270	51%	49%	51%	39%	40%
1889	260.707	252.145	512.852	70	141.121	124.225	265.346	51%	49%	51%	38%	38%
1890	285.597	277.451	563.048	72	153.586	135.246	288.832	53%	48%	51%	42%	41%
Átlag 1886-1890	277.025	260.137	537.162	72	150.098	132.372	282.470	51%	50%	52%	40%	39%
1891	291.102	286.670	577.772	73	161.990	142.675	304.665	55%	49%	51%	42%	41%
1892	312.326	303.018	615.344	75	172.919	155.577	328.496	56%	50%	53%	43%	46%
1893	282.637	271.819	554.456	71	153.093	131.861	284.954	54%	49%	51%	40%	37%
V. Katonáság												
1883	553	40	593	—	30	21	51	54%	52%	50%	28%	17%
1884	484	88	572	—	20	21	41	40%	55%	57%	21%	19%
1885	715	41	756	—	29	20	49	61%	60%	60%	20%	20%
Átlag 1883-1885	584	56	640	—	26	22	48	52%	56%	56%	23%	21%
1886	786	50	836	—	39	26	65	48%	52%	50%	25%	26%
1887	800	47	847	—	38	29	67	47%	51%	50%	24%	26%
1888	618	48	666	—	28	23	51	45%	53%	50%	22%	22%
1889	572	43	615	—	44	24	68	78%	55%	51%	38%	30%
1890	547	41	588	—	27	20	47	48%	60%	60%	27%	28%
Átlag 1886-1890	670	45	715	—	35	20	55	61%	57%	53%	28%	26%
1891	449	48	497	—	31	36	67	70%	70%	70%	30%	31%
1892	479	41	520	—	31	26	57	60%	60%	60%	24%	28%
1893	426	41	467	—	30	28	58	70%	63%	63%	26%	28%

MAGYAR STATIST. ÉVKÖNYV.

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/htm/057.htm>
 Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. Magyar Statistikai Évkönyv. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 57. p.

8. sz. melléklet

22. Tengerentúli kivándorlás 1881-től 1893-ig.

Év	Kivándorlás a Magyarbirtokokból										
	Hamburgi és brüsszeli kikötőszékek szerint			az észak-amerikai Egyesült Államok adatai szerint az észak-amerikai Egyesült Államokba							
	Hamburgi kikötőszék	Brüsszeli kikötőszék	Összesen	férfi	nő	együtt					
szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
1881	10.453	92,80	804	7,19	11.257	4.866	72,02	1.800	27,98	6.756	
1882	10.060	91,67	1.480	8,33	11.540	9.149	78,86	2.458	21,14	11.602	
1883	11.478	77,95	3.361	22,05	14.839	9.346	75,99	2.962	24,07	12.308	
1884	7.885	59,76	5.310	40,24	13.195	7.850	73,31	2.858	26,69	10.708	
1885	4.179	33,84	8.169	66,16	12.348	6.182	67,33	2.999	32,67	9.181	
Átlag 1881—1885	10.011	72,38	3.821	27,62	13.832	7.479	73,07	2.632	26,93	10.111	
1886	12.176	48,42	12.978	51,58	25.154	13.427	74,34	4.689	25,86	18.110	
1887	9.598	52,63	8.678	47,37	18.271	10.499	73,37	3.808	26,63	14.307	
1888	8.179	46,30	9.451	53,70	17.630	9.952	72,74	3.504	27,26	12.856	
1889	4.873	22,10	17.177	77,90	22.050	11.755	74,65	3.991	25,35	15.746	
1890	5.418	19,67	21.850	80,33	27.268	18.090	72,38	6.904	27,62	24.994	
Átlag 1886—1890	8.049	36,46	14.025	63,54	22.074	12.623	73,99	4.578	26,01	17.201	
1891	4.124	19,40	17.130	80,60	21.254	19.792	74,36	7.756	28,16	27.548	
1892	2.645	13,11	17.527	86,89	20.172	24.203	74,05	8.480	25,95	32.683	
1893	1.867	13,76	11.899	86,24	13.766	19.037	72,91	7.182	27,39	26.219	

23. Honosítások és elbocsátások 1881-től 1893-ig.

Év	Magyarország és Érország				Horvát-Szlavonországok				Magyarbirtokok		
	férfi	nő	összesen	%	férfi	nő	összesen	%	férfi	nő	együtt
a) Honosítások:											
1881	84	83	167	94,55	3	7	10	5,66	87	90	177
1882	216	197	413	92,00	20	13	33	7,46	236	210	446
1883	170	162	332	96,51	6	6	12	3,49	176	188	364
1884	225	203	428	97,49	6	5	11	2,53	231	208	439
1885	204	177	381	92,71	25	25	51	12,99	457	485	892
Átlag 1881—1885	180	164	344	94,94	57	58	115	25,06	237	222	459
1886	298	224	522	86,14	39	45	84	13,86	337	269	506
1887	378	305	683	90,10	40	35	75	9,90	418	340	758
1888	733	844	1.577	91,80	65	58	123	8,20	798	702	1.500
1889	694	623	1.317	91,27	71	55	126	8,73	765	678	1.443
1890	528	468	996	88,26	74	58	132	11,74	600	524	1.124
Átlag 1886—1890	526	452	978	90,03	58	50	108	9,96	584	502	1.086
1891	429	424	853	85,91	78	63	141	14,19	507	487	994
1892	449	438	887	85,13	87	68	155	14,87	536	508	1.042
1893	518	466	984	89,52	66	49	115	10,48	582	515	1.097
b) Elbocsátások:											
1881	564	466	1.030	97,45	14	13	27	2,55	578	479	1.057
1882	630	581	1.161	94,16	38	34	72	5,84	668	565	1.233
1883	669	580	1.249	95,93	35	18	53	4,07	704	598	1.302
1884	734	592	1.326	97,60	16	13	29	2,14	750	605	1.355
1885	808	683	1.491	97,71	20	15	35	2,29	828	698	1.526
Átlag 1881—1885	681	570	1.251	96,68	24	19	43	3,32	705	589	1.294
1886	842	651	1.493	94,20	55	37	92	5,80	897	688	1.585
1887	736	684	1.360	92,71	84	43	107	7,29	790	677	1.467
1888	908	784	1.673	97,44	27	17	44	2,60	936	781	1.717
1889	833	727	1.560	94,20	56	40	96	5,80	889	767	1.656
1890	631	549	1.180	95,16	26	34	60	4,84	657	583	1.240
Átlag 1886—1890	788	665	1.453	94,75	46	34	80	5,22	834	699	1.533
1891	897	820	1.717	92,00	83	65	148	7,94	930	885	1.865
1892	808	794	1.602	94,85	48	39	87	5,15	856	833	1.689
1893	946	713	1.659	96,73	29	27	56	3,27	975	740	1.715

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/hm/068.htm>
 Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 68. p.

2. A városok lélekszáma és szaporodásuk 1850-től 1890-ig.

Városok	Összes polgári népesség					Katonai népesség 1890-ben	Szaporodás %-okban			
	1850-ben	1857-ben	1869-ben	1883-ban	1890-ben		1850-től 1857-ig	1857-től 1869-ig	1869-től 1883-ig	1883-től 1890-ig
I. Magyarország.										
<i>a) Törv. joggal felr. városok.</i>										
1 Arad	22.398	26.959	32.725	35.556	42.052	1.650	20'36	21'39	8'65	18'27
2 Baja	14.031	18.021	18.110	19.241	19.485	388	32'71	—	2'74	6'25
3 Budapest	156.506	186.945	270.685	360.551	491.938	13.825	19'45	44'70	33'20	36'44
4 Debreczen	30.906	36.283	46.111	51.122	56.940	2.012	17'46	27'09	10'87	11'59
5 Győr	16.486	17.834	20.035	20.981	22.795	1.440	8'18	12'34	4'72	8'65
6 H.-M.-Vásárhely	33.090	42.591	49.153	52.424	55.475	151	28'44	15'65	6'65	5'82
7 Kassa	13.034	16.417	21.742	26.097	28.884	3.281	25'96	32'44	20'63	10'68
8 Kecskemét	31.896	39.434	41.195	44.887	48.493	1.107	23'63	4'47	8'96	8'03
9 Kolozsvár	16.856	20.615	26.382	29.923	32.756	2.102	22'08	27'07	13'43	9'47
10 Komárom	10.953	11.951	12.256	13.108	13.076	3.357	9'11	2'55	6'95	—
11 M.-Vásárhely	8.943	11.217	12.678	12.883	14.212	1.052	25'43	13'02	1'62	10'32
12 Nagy-Váradi	22.538	22.443	28.698	31.324	38.557	2.193	—	0'42	27'87	9'15
13 Pancsova	11.000	14.607	16.888	17.127	17.948	341	32'79	15'62	1'42	4'79
14 Pécs	15.318	17.447	23.863	28.702	34.067	1.882	13'90	36'77	20'28	18'69
15 Pozsony	42.064	43.863	46.540	48.006	52.411	3.037	4'28	6'10	3'15	9'18
16 Selmec- és Bélabánya	14.098	13.644	14.029	15.265	15.280	—	3'22	2'82	8'81	0'10
17 Sopron	16.726	18.898	21.108	23.222	27.213	2.330	12'99	11'70	10'03	17'19
18 Szabadka	48.126	53.499	56.323	61.367	72.737	789	11'16	5'28	8'96	18'53
19 Szatmár-Németi	12.874	14.288	18.353	19.708	20.736	482	10'98	28'43	7'38	5'22
20 Szeged	50.244	62.700	70.179	73.675	85.569	1.841	24'79	11'03	4'98	16'14
21 Székes-Fejérvár	14.971	18.399	22.683	25.612	27.548	1.394	22'90	23'28	12'91	7'56
22 Temesvár	17.661	22.507	32.223	33.694	39.864	3.554	27'38	43'17	4'57	18'37
23 Ujvidék	19.007	15.822	19.119	21.325	24.717	463	58'31	20'84	11'54	15'91
24 Versecz	17.244	19.087	21.095	22.329	21.859	262	10'69	10'52	5'85	—
25 Zombor	21.601	22.436	24.309	24.693	26.435	507	3'87	8'35	1'58	7'66
Összesen	669.609	788.417	966.482	1.112.822	1.331.067	49.520	17'74	22'60	15'14	19'61

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatisztikaiEvkonyv/1894/htm/020.htm>
 Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat
 Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 20. p.

S. A polgári népesség megoszlása születési hely és illetőség szerint.

a) Abszolút számokban.

Születési hely, illetőség	Magyarország		Fiume város és területe		Horvát-Szlavonországok		Magyarbirodalom	
	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben
I. Születés szerint.								
Helybeli	10,219,933	11,105,917	12,374	14,563	1,421,785	1,646,105	11,653,392	12,766,585
Azon megyébeli	2,204,368	2,427,359	—	—	245,700	277,569	2,450,068	2,704,028
Más megyébeli	1,086,494	1,352,582	337	962	88,388	82,925	1,175,219	1,436,449
A fővárosból való	22,548	35,892	90	166	604	1,138	23,242	37,190
Fiumei	568	746	—	—	809	1,230	1,377	1,076
Horvát-Szlavonországi	12,857	17,161	2,262	3,428	—	—	15,119	20,589
Horv.-Szl.-o.-ra magyarországi	—	—	—	—	82,260	112,941	82,260	112,041
Ausztriából való	144,775	155,961	5,102	9,302	48,237	56,334	198,114	221,597
Külföldi	22,890	25,258	795	1,070	3,728	7,245	27,413	33,570
Ismeretlen	14,880	12,641	21	5	988	1,823	15,898	14,467
Összesen	13,728,622	15,133,494	20,981	29,494	1,892,490	2,186,410	15,642,102	17,349,398
II. Illetőség szerint.								
<i>a) Magyar honosok.</i>								
Helybeli	12,462,613	13,246,914	13,629	13,955	1,713,248	1,915,000	14,189,490	15,175,869
Azon megyébeli	738,588	1,030,290	—	—	38,292	73,518	776,880	1,103,868
Más megyébeli	415,195	703,708	291	961	50,513	50,002	465,990	703,671
A fővárosból való	10,882	21,188	77	182	318	996	11,227	22,371
Fiumei	245	370	—	—	451	867	696	1,237
Horvát-Szlavonországi	5,455	8,741	1,691	3,152	—	—	7,146	11,893
Horv.-Szl.-o.-ra magyarországi	—	—	—	—	51,538	78,968	51,538	78,968
Összesen	13,632,928	15,011,216	15,688	18,250	1,854,360	2,128,351	15,502,976	17,157,817
<i>b) Osztrák honosok.</i>								
Alsó-Ausztria	13,590	18,930	135	199	1,006	1,462	13,731	20,591
Felső-Ausztria	1,406	1,358	20	15	192	231	1,618	1,604
Salzburg	141	204	2	11	17	30	160	245
Stajórország	3,598	5,466	158	407	8,610	11,777	12,366	17,650
Karintia	697	851	88	101	305	429	1,180	1,381
Krajna	2,439	2,603	1,019	2,513	9,927	10,636	13,385	15,732
Triest és területe	283	259	460	956	201	296	924	1,511
Görz és Gradiska	98	271	123	475	292	603	519	1,349
Isztria	259	215	1,788	3,815	986	1,157	3,033	5,187
Tirol	679	828	68	83	421	292	1,168	1,203
Vorarlberg	25	66	—	4	40	10	65	86
Csehország	17,115	23,347	106	256	6,694	13,189	23,915	36,792
Morvaország	15,252	22,279	47	78	1,703	5,414	17,007	27,771
Szilézia	2,820	4,099	0	17	242	391	2,868	4,507
Galiczia	9,728	19,969	16	54	504	559	10,246	20,582
Bukovina	674	958	—	7	10	12	684	977
Dalmácia	180	142	404	683	1,251	1,624	1,835	2,449
Összesen	67,762	101,845	4,440	9,674	32,496	48,118	104,698	159,637
<i>c) Egyéb külföldi honosok.</i>								
Németbirodalom:								
Poroszország	1,602	2,499	16	49	256	415	1,874	2,963
Szászország	436	512	2	9	73	66	511	587
Bajorország	1,000	1,319	7	10	133	167	1,140	1,496
Württemberg	392	380	1	2	81	139	474	521
Más német államok	1,106	900	1	5	156	125	1,263	1,030
Olaszország	2,095	2,427	691	1,293	1,786	2,166	4,572	5,886
Svájcz	716	1,082	44	39	69	97	829	1,168
Franciaország	335	482	19	39	54	54	408	575
Nagy-Británia	286	310	25	39	14	32	325	381
Oroszország	224	305	3	18	23	42	250	455
Törökország, Egyiptom	124	196	4	17	60	95	188	308
Bulgária	197	673	—	—	43	144	240	317
Románia	727	922	1	2	27	64	755	988
Szerbia	441	648	—	1	889	452	830	1,101
Bosznia-Herzegovina	48	205	2	—	1,975	1,811	2,025	1,516
Egyéb államok	321	281	15	44	67	55	403	380
Összesen	10,050	18,181	831	1,567	5,206	5,424	16,097	20,172
<i>d) Ismeretlen illetőségűek.</i>								
Összesen	17,582	7,252	23	3	437	4,517	18,341	11,772

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatistikaiEvkonyv/1894/hm/026.htm>
 Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 26. p.

A polgári népesség megoszlása születési hely és illetőség szerint.

b) Százalékokban.

Születési hely, illetőség	Születési hely szerint								Illetőség szerint							
	Magyar-ország		Fiume		Horvát-Szl. országok		Magyar-birodalom		Magyar-ország		Fiume		Horvát-Szl. országok		Magyar-birodalom	
	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben	1880-ban	1890-ben
Helybeli	74'44	73'39	58'98	49'38	75'13	75'29	74'50	73'50	90'78	87'53	64'96	47'32	90'53	87'39	90'71	87'17
Azon megyebeli	16'06	16'04	—	—	12'98	12'69	15'66	15'59	5'38	6'81	—	—	2'02	3'36	4'07	6'36
Más megyebeli	7'02	8'04	1'60	3'26	4'67	3'79	7'51	8'28	3'02	4'65	1'39	3'26	2'67	2'70	2'08	4'40
A fővárosból való	0'16	0'24	0'43	0'56	0'03	0'05	0'15	0'22	0'08	0'14	0'37	0'62	0'02	0'05	0'07	0'13
Fiumei	0'00	0'00	—	—	0'04	0'06	0'01	0'01	0'00	0'00	—	—	0'02	0'04	0'00	0'01
Horvát-Szlavonországi	0'00	0'11	10'78	11'62	—	—	0'62	0'76	0'04	0'06	8'06	10'69	—	—	0'05	0'07
Horvát-Szlavonországra magyarországi	—	—	—	—	4'35	5'12	—	—	—	—	—	—	2'72	3'60	0'38	0'45
Ausztriai	1'05	1'03	24'32	31'54	2'55	2'58	1'27	1'28	0'49	0'67	21'16	32'79	1'72	2'21	0'67	0'92
Külföldi	0'17	0'17	3'79	3'63	0'20	0'33	0'18	0'19	0'08	0'09	3'06	5'31	0'28	0'25	0'10	0'12
Ismeretlen	0'11	0'08	0'10	0'01	0'05	0'09	0'10	0'17	0'13	0'05	0'10	0'01	0'02	0'20	0'12	0'07

Forrás: <http://www.lib.pte.hu/elektkonyvtar/efolyoiratok/PTEdigitalizalas/StatisztikaiEvkonyv/1894/hm/027.htm> (Letöltés időpontja: 2009. szeptember 30. *Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. II. Athenaeum R.-Társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1985. 27. p.*)

692

ASTV (5)

VARGA NORBERT